

1990'lı Yılların Olağanüstü Hâl Rejimi ve Savaş: Kürdistan Yerellerinde Şiddet ve Direniş

Adnan Çelik*

Giriş

1990'lı yıllarda Türk devleti ile Kürt hareketi arasında gelişen savaşın yarattığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sonuçlara dair kayda değer bir akademik literatür son yıllarda oluşmaya başlamış olsa da, aynı tespiti savaş sürecini ele alan çalışmalar için söylemek oldukça zor. Her ne kadar 90'lar sürecinin en belirleyici dinamikleri *askeri* ve *siyasi* alanda vuku bulmuş olsa da, hâlâ gazetecilerin ve savaş içerisinde yer alan aktörlerin yaptıkları dışında özellikle savaş gerçekliğine odaklanarak bu alan üzerine yapılan çalışmaların sayısı yok denecek kadar az.¹ Bu makalenin birincil amacı, 90'lı yıllar ve Kürt meselesi ekseninde yapılan tartışmaları savaşın sonuçları üzerinden anlamak yerine, bir süreç olarak 90'ları ele alıp incelemektir. Nitekim, çatışmaların nasıl başlayıp geliştiğini, Türk devleti ile Kürt hareketinin bu süreç içerisinde kullandığı stratejileri ve taktikleri sorunsallaştırmadan anlamak oldukça zor.

Diğer bir yandan, savaşın siyasi, askeri ve toplumsal parametrelerini çatışmaların gerçekleştiği tüm coğrafyayı inceleyerek ele almak, bu çalışma için yapılan derinlemesine mülakatlar da düşünüldüğü vakit, daha kapsamlı bir çaba ile mümkün. Bu makale, 1980'lerin ortasından bu yana süregelen savaşın özellikle doruğa çıktığı 1990-1999 yılları arasındaki dönemi, Diyarbakır'ın Kulp (Pasûr), Lice (Licê) ve Silvan (Farqîn) ilçelerine odaklanarak ele alıyor. Bu bağlamda, üç ilçeyi çalışmak, çoğu zaman makro genellemeler üzerinden analiz edilmeye çalışılan Kürt sorununun, yerelerde

* EHESS, Antropoloji Doktora Öğrencisi, Paris

1 Burada referans verilen ve doğrudan savaşın askeri ve siyasi boyutlarına odaklanan çalışmalarını şu şekilde sıralayabiliriz: Marcus, Aliza. *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*. (İstanbul: İletişim, 2012); Karayılan, Murat. *Bir Savaşın Anatomisi: Kürdistan'da Askeri Çizgi*. (Almanya: Mezopotamya Yayınları, 2011); Çelik, Selahattin. Ağrı Dağını Taşımak: Çağdaş Kürt Halk Direnişi, (İtalya: Zambon Verlag, 2000); Kundakçı, Hasan. *Güneydoğu'da Unutulmayanlar*. (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2006).

hangi pratiklerle işlediğinin ve insanların siyasal tercihlerini ortaya koyarken ne tür dinamiklerin etkili olduğunu anlamak açısından da oldukça önemli fırsatlar sunuyor.²

Diyarbakır'ın üç önemli Kürt yerleşim yeri olan Kulp (Pasûr), Lice (Licê) ve Silvan (Farqîn) coğrafi olarak yan yana duran, etnik ve kültürel olarak da ortak paydaları oldukça fazla olan ilçeler olmasına rağmen, 1990'lar da yükselen Kürt hareketi ile etkileşimlerinde farklı siyasal eğilimler içine girdiler. Her ne kadar 2000'li yıllar sonrası süreçte, her üç ilçede de Kürt siyasal hareketinin temsili düzeyde ciddi bir üstünlük sağladığı görülse de, özellikle PKK ile Türk devleti arasında 1990-1999 yılları arasında yoğunlaşan savaşta bu üç ilçede genel olarak farklı siyasal eğilimler ortaya çıktı. Bu eğilimlerin nasıl oluştuğu anlamak adına öncelikle 90'lı yıllar öncesi tarihselliğin hangi eksenlerde yerel farklılaşmalar doğurduğuna kısaca bakmak gerekiyor.

1990'lı Yıllardan Önceki Kulp, Lice ve Silvan

1925 yılında gerçekleşen Şeyh Said İsyanı sırasında hem Lice hem de Silvan'da ciddi bir destek ve katılım söz konusu oldu. Lice, isyanın merkezlerinden biri oldu ve birçok köyün isyan sürecinde devlet tarafından yakıldı (Tigris, 2008; Akyürekli, 2003). Kulp'ta isyana katılım oldukça sınırlı olurken benzer durum Silvan'ın kuzeyinde yer alan bölge için de geçerliydi.³ İsyanın bastırılma sürecinde Türk devletinin gerçekleştirdiği baskı politikalarının daha kapsamlı olanı ise 1927 yılında ortaya çıkan Şeyh Fexrî isyanı ve sonrasında devletin isyanı bastırmak amacıyla gerçekleştirdiği Biçar Tenkil Harekâtı ile vuku buldu (Genelkurmay Belgelerinde Kürd İsyanları-1, 1992: 315-336). Bu harekâtın etki alanı ise Silvan, Kulp, Lice ve Hazro gibi bölgelerdi. Bastırılan isyanlar ya da bu kırılma noktası, ardında, birbirinden ayrıştırılması zor iki belirleyici dinamik yarattı. Birincisi, sonraki on yıllar boyunca etkisini devam ettirecek olan ve isyanlara *katılanlar* ve *katılmayanlar* temelinde ortaya çıkan bu durumun devlet ile kurulacak işbirliğinin niteliğini, sınırlarını ve düzeyini tayin edecek olmasıydı. İkincisi ise, devletin yapmış olduğu bölgesel katliamlar ve köy yak-

2 Çalışmanın ana kaynağı Kulp, Lice ve Silvan'da doktora araştırma projem kapsamında gerçekleştirdiğim 2012-2013 yılları arasındaki saha görüşmelerine; PKK'nin aylık yayınlanan resmi yayın organı *Serxwebûn*, Türkiye'nin en uzun ömürlü günlük gazetesi *Cumhuriyet* ve yine Türkiye'deki ana akım medyanın önemli organlarından birisi olan *Milliyet* gazetesinin arşiv taramalarına ve her üç ilçeye dair yapılan yerel çalışmalara dayanmaktadır.

3 Akyürekli'nin (2013) derlediği bilgilere göre 1925-1926 yılları arasında Şeyh Said isyanı sonrasında oluşturulan Şark İstiklâl Mahkemeleri'nde ölüm cezasına çarptırılıp cezası infaz edilen kişilere ait listede Lice nüfusuna kayıtlı 21 ve Silvan nüfusuna kayıtlı 8 kişi bulunmaktadır. Kulp nüfusuna kayıtlı herhangi bir kişi bu listede yer almamaktadır.

maları üzerinden şekillenen kolektif mağduriyet ve yine sonraki on yıllara ve nesillere devreden toplumsal hafızaydı.

Uzun suskunluk yıllarından sonra⁴, 1959 yılı itibariyle 49'lar Davası olarak bilinen hadise ile Kürtler isyanlar sonrası ilk kez tanınma talebinde bulunmaya başladı. 1984 yılına kadar, devletin ortaya koyduğu inkâr ve baskı politikalarına paralel olarak ortaya çıkan Kürt hareketinin talepleri ve benimsediği mücadele yöntemi aşama aşama radikalleşti (Ercan, 2010). 1970'ler ise, hemen hemen tüm Kürt kentlerinde, önceki dönemde henüz gerçekleşmemiş olan illegal siyasi partiler öncülüğünde örgütlenme sürecinin ve eylemlerin başladığı bir döneme şahitlik etti. Diğer bir yandan, 1959-1984 yılları arasında Kulp, Silvan ve Lice, Kürt coğrafyasında yaşanan siyasallaşma dalgasını farklı şekillerde deneyimledi. Lice, kaçakçılık ekonomisi üzerinden Kürdistan Demokrat Partisi ile ilişkilerini derinden sürdürürken Türkiye İşçi Partisi kurulduktan sonra 1965 seçimlerinde oyların yarısının TİP içinde yer alan Kürtlere kanalize edecek noktaya hızlı bir şekilde vardı. Kısa bir süreliğine Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın bir şubesinin de açıldığı Lice, 1970'li yıllarda ise Kürt hareketi içinde yer alan örgütler için öncekine göre artan şekilde siyasallaşma sahası olmayı sürdürdü ve 1977'deki yerel seçimlerinde bağımsız bir aday seçimi kazandı (Akkaya, 2013). Silvan, Doğu Mitingleri (1967) için ilk durak olmakla birlikte, Demokrat Parti ve ardından Yeni Türkiye Partisi çizgisi ile TİP çizgisinin at başı rekabet ettiği bir mekân oldu. 1970'li yıllarda ise Kürt sol örgütlerinin yoğun şekilde faaliyet gösterdiği, dernekler açıp örgütlenme faaliyetlerine giriştiği ve eylemler yaptığı bir yer olmaya devam etti. Kulp ise, diğer iki ilçeden farklı şekilde, 1960'lı ve 1970'li yıllarda hem kentleşme hem de siyasallaşma süreçleri bakımından Lice ve Silvan'ı oldukça geriden takip etti.

Olağanüstü Hâl Rejimi'nde Kulp, Lice ve Silvan (1987-1999)

Dipten Gelen Dalga: PKK

PKK'nin 12 Eylül askeri darbesinden hemen sonra Lübnan'da mevzilenmesiyle elde ettiği imkânları, 15-16 Ağustos 1984'te silahlı mücadeleye kanalize etmesi ve diğer Kürt oluşumlarının Ortadoğu'da tutunamayıp Avrupa koşullarına uyum sağlama çabaları, PKK'yi Kürt hareketi içindeki tek aktör haline getirdi. PKK, silahlı mücadeleyi başlattıktan sonra Kürdistan köylülüğünden gelen gençlerden kitlesel bir destek alıp geleneksel yurtseverin de teveccühünü kazanırken, diğer örgütlenmeler, özellikle ülkedeki tabanlarını önemli ölçüde kaybetti (Maraşlı, 2010).

4 Bozarlan (2008a), Türkiye Kürdistanı'nda 1938 yılındaki Dersim Katliamı'ndan 1960'lı yılların başına kadarki süreci Kürd hareketi açısından "yorgunluk yılları" olarak tanımlamaktadır.

Hem 5 No'lu Diyarbakır Cezaevi'ndeki direnişler hem de 1984'te başlattığı silahlı eylemlerle sesini duyuran PKK, 1980'lerin sonuna kadar daha çok Botan bölgesinde etkiliydi. Botan dışında kalan bölgelerde ise bir yandan halk içinde örgütlenme çalışmaları yürütüyor öbür yandan da silahlı propaganda eylemlerini sürdürüyordu (Karayılan, 2011). Devlet ise PKK'nin eylemlilik gerçekleştirdiği Kürdistan coğrafyasındaki ilk ciddi müdahalesini 1985 yılında Geçici Köy Koruculuğu⁵ sistemini başlatarak bölgedeki sivilleri PKK'ye karşı mücadelede kullanarak ve ardından 1987'de Olağanüstü Hâl Bölge Valiliği'ni (OHAL) kurarak ortaya koydu. Diyarbakır, Bingöl, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Siirt, Tunceli ve Van illerini kapsayan OHAL rejimi ise bir dizi geniş yetkiyle donatılmış bölge valisinin yetkisinde aleni bir şekilde hak ihlallerine kapı aralayan sıkıyönetim düzenini yeniden yapılandırdı.

İlk önce Şırnak, Hakkâri ve çevresini kapsayan Botan bölgesinde yaygınlaştırılmaya başlanan koruculuk sistemi sonraki yıllarda diğer bölgelerde de uygulanmaya çalışıldı. 1987'de SHP Diyarbakır il başkanı Haşim Özkoyuncu; Lice, Kulp ve Hani ilçelerine bağlı köylerde köylülerin zorla korucu yapılmak istendiğine dair ciddi şikâyetler olduğunu belirtiyordu (*Milliyet*, 29.10.1987). Cumhuriyet gazetesinin 11 Ocak 1988 tarihli bir haberinde SHP Diyarbakır Milletvekili Fuat Atalay'a dayandırılarak, Lice köylerinde korucu olmayı kabul etmedikleri için 100 köylünün jandarma tarafından işkenceye maruz kaldığı bildiriliyordu. Yine aynı tarihlerde Silvan'da da durum farklı değildi. Celal Başlangıç, ilçede koruculuğun yaygınlaştırılmasıyla birlikte toplum içinde ciddi gerilimler yaşanmaya başladığını bizzat ilçe sakinlerinin ağzından aktarıyordu (*Cumhuriyet*, 24.11.1987). Koruculuk yapmaya zorlama dışında, devlet güçleri operasyon, sivil gözaltılar ve köylüleri göçe zorlama gibi pratikleri de devreye sokmaya başlamıştı. Bu bağlamda Silvan'da kapsamlı bir operasyon ve gözaltı dalgası başlatıldı. İki itirafçının verdiği bilgiler doğrultusunda 7-8-9 Ocak 1989 tarihlerinde ilçe merkezi ve köylerde yapılan geniş çaplı aramalarda çoğunluğu SHP üyesi olan ve aralarında 12 ve 14 yaşlarında iki çocuğun da olduğu yaklaşık 300 kişi 'teröre yardım ve yataklık' gerekçesiyle gözaltına alındı (*Cumhuriyet*, 16.01.1989). Yine 1990 yılı başında Lice'nin 300 nüfuslu Hedik köyü devlet güçlerince tamamen boşaltılmıştı (*Milliyet*, 28.02.1990).

PKK'nin Kulp, Lice ve Silvan'daki örgütlenme çalışmaları 1985'ten itibaren yoğunlaşmış ve buna bağlı silahlı propaganda eylemleri de artmaya

5 Geçici Köy Koruculuğu yasal olarak 1924'te çıkarılan 442 sayılı Köy Kanunu'na dayandırılarak, 26 Mart 1985'te, 442 sayılı Köy Kanunu'nun 74. maddesinde yapılan değişikliklerle muhtarın teklifi, kaymakamın kabulüyle gönüllü ya da valiliğin teklifi ve İçişleri Bakanlığının onayıyla geçici olarak görev yapılan ve "Köy Koruculuğu" adıyla oluşturulan bir kurumdur.

başlamıştı.⁶ Başta devletçe 1985 yılında yürürlüğe konulan koruculuk sistemine halkın katılımının engellenmesi olmak üzere, her alanda örgütsel kapasitenin artırılması ve siyasal mobilizasyon olanaklarını harekete geçirmek için çaba sarf eden PKK, bu bölgelerde silahlı propaganda eylemlerini artırdı. Bu kapsamda 14 Haziran 1985'te MDP'den (Milliyetçi Demokrasi Partisi) seçilen Kulp Belediye Başkanı Sıtkı Çelik öldürüldü (*Serxwebûn*, 1985: 43). Yine 24 Ağustos 1986'da MİT mensubu olduğu gerekçesiyle Lice'de Selahattin Yargı örgüt tarafından infaz edildi (*Serxwebûn*, 1986: 63). PKK, 1990'lı yılların ortalarına kadar bu tür ajanlık, MİT mensubu, itirafçı vb. gerekçelerle birçok silahlı propaganda eylemi gerçekleştirdi.⁷ Özetle, 1984'ten 1990'ların başına kadar Kulp, Lice ve Silvan'da bir yandan devlet şiddeti kendisini koruculuk, OHAL, MİT gibi kurumsallaştırmalar üzerine temellendirip PKK'ye karşı savaşı kızıştırırken öbür yandan PKK silahlı güçlerinin kapasitesini geliştirmek ve halk tabanındaki örgütlülük çemberini genişletmekle meşguldü.

Kulp, Lice ve Silvan'da Şiddet Yılları (1990-1999)

Türkiye Kürdistanı'nın diğer bölgelerinde de olduğu gibi Kulp, Lice ve Silvan'da da PKK ile devlet arasında süregelen savaşın en yoğun dönemi 1990-1995 yıllarıydı. Her iki tarafın da topyekûn bir mücadele başlattığı bu zaman aralığında özellikle devletin uyguladığı şiddet kirli savaş yöntemlerinin neredeyse tamamını içermekteydi. Sivillere yönelik faili meçhul cinayetler, gözaltında zorla kaybettirme, köy boşaltmaları ve zorunlu göç, koruculuğa zorlama gibi birçok yöntemin devletçe Kürt coğrafyasında uygulandığı bu

6 PKK'nin silahlı güçleri başlangıçta HRK (Hêzên Rizgarîya Kürdistan, Kürdistan Kurtuluş Birlikleri) adı altında örgütlendi. Daha sonra 1987'te düzenlenen ve bir dizi önemli kararın alındığı PKK Üçüncü Kongresi'nde askeri kapasitenin artırılması amacıyla HRK'nin ARGK (Artêşa Rizgarîya Gelê Kürdistan, Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu) adı altında yeniden örgütlenmesi kararlaştırıldı. ARGK özellikle 1985'te başlatılan koruculuk sistemi ve 1987'de uygulamaya konulan Olağanüstü Hâl Bölge Valiliğine karşı örgütlendi. ARGK'nin temel askeri faaliyet alanları kırsal alanlardaki askeri karakollara baskınlar, pusular, yol kontrolleri, köy korucularının bulunduğu köylere baskınlar, Kürt bölgesindeki ekonomik tesislere ve devlet kurumlarına saldırılar şeklindeydi (Güneş, 2013). Ayrıca silahlı kanadı oluşturan ARGK'nin yanında, 21 Mart 1985'te Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi (ERNK- *Eniya Rizgarîya Netewa Kürdistan*) kuruldu. PKK'nin cephe örgütlenmesi olan ERNK, halk içerisinde yürüttüğü kitle örgütlenmesi, siyasal çalışmaları ile Kürt hareketinin kitleselleşmesi faaliyetleri yürütüyordu. ARGK'nin silahlı güçlerinin ulaşamadığı kent merkezlerinde özellikle 1990'ların başında yükselen kitlesel eylemlerin organizasyonunda ERNK oldukça etkiliydi.

7 Bu konuda özellikle ana akım medyanın doksanlarda yarattığı bilgi kirliliği ve bilinçli çarpıtmalardan dolayı, PKK'nin gerçekleştirdiği sivil öldürme eylemleri örgütün resmi yayın organı olan *Serxwebûn* gazetesinin arşiv kayıtlarına dayandırılarak verilmiştir. İncelenen Cumhuriyet ve Milliyet arşivlerindeki bu tür haberler *Serxwebûn*'daki bilgilerle karşılaştırılmış ve her üç kaynağın da verilerine sorgulayıcı bir şekilde yaklaşmıştır.

dönemde, uluslararası savaş hukukunu gözetme ilkesiyle silahlı mücadeleye başlayan PKK de özellikle sivillere yönelik gerçekleştirdiği eylemlerle savaş hukukuna aykırı pratiklere imza attı. Devlet şiddeti ile doğrudan ilişkili olan bu pratikler özellikle PKK'nin henüz güçlü bir siyasal mobilizasyon üretilmediği 1990'ların başına kadar devam etti. Örneğin korucu ve ailelerine yönelik gerçekleştirilen silahlı eylemlerin çoğu zaman halkı koruculuktan uzak tutmak yerine Kürt aile yapısındaki akrabalık bağları ve tepkisel nedenlerden dolayı koruculuğa yönelimi artırdığını fark eden PKK, 1990 yılında gerçekleşen 4. kongresinde bu tür eylemlerden vazgeçilmesi kararı aldı (*Serxwebûn*,1990). Ancak her ne kadar önceki yıllar kadar yoğun olmasa da bu tür eylemler 1990'ların ortalarına kadar devam etti.

Kürdistan'ın ulusal kurtuluşu şiarıyla ortaya çıkan PKK ile Türk devleti arasındaki savaşın Kürt coğrafyasının her yanına dağılmasıyla birlikte, Kürt halkı da gönüllü ya da zorunlu olarak, politik bir pozisyon belirlemek durumunda kaldı. PKK'ye katılmak veya lojistik destek sağlamak, korucu olmak, korucu olmayı reddetmek ya da PKK'ye destek sağlamak gerekçesiyle köyünden zorla göç edilmek gibi durumlar hep bu zorunluluğun sonuçları olarak ortaya çıktı. Devlet şiddetinin farklı formlarda kendisini ürettiği bu zaman aralığında Kürt coğrafyasındaki bütün verili sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkiler büyük bir dönüşüme uğradı. Diyebiliriz ki bu üç ilçede 1990-95 arasında meydana gelen olaylar, her üç ilçenin günümüze kadar süregelen değişim ve dönüşüm süreçlerinde oldukça belirleyici oldu.

Kulp, Lice ve Silvan'da, PKK ile devlet arasındaki karşılıklı etkileşimler sonrasında bütün tarafların geliştirdiği birtakım stratejiler ortaya çıktı. Bu stratejilerin büyük bir kısmı Kürdistan'ın diğer bölgelerinde de benzer şekilde ortaya çıksa da her yerleşim yerinin yerel tarihi ve oradaki mevcut güç ilişkileri bağlamında çok özgün deneyimler de gerçekleşti. Ayrıca bu karşılıklı strateji kurulmasının en temel belirleyeni ise o bölgelerdeki halkın ilgi ve tutumlarıydı.⁸

Topyekûn Savaş ve Kürdistan'da Ayrıştırma Stratejileri

Koruculaş(tır)ma Sürecini Biçimlendiren Faktörler

PKK'nin ortaya çıkmasıyla birlikte bölgedeki aile, aşiret ve gruplar arasındaki mevcut eşitsizlik ve güç ilişkilerinden faydalanan devlet, 1985 yılında Geçici Köy Koruculuğu (GKK) sistemini oluşturarak PKK'yle mücadelede ciddi bir avantaj elde etti. GKK'nın çıkış nedeni stratejik ve taktik düzeyde PKK'ye karşı alan hâkimiyeti kazanmak ve PKK'yi bölgede barındırma-

8 Kürt toplumunun dönüşen PKK algısı da; Devlet, PKK ve Kürt toplumu arasındaki çeşitli etkileşimlerle ilerleyen ve bu üç ana aktörün karşıt hegemonyalar inşa etme süreçlerinin ilişkiselliği bağlamında anlaşılabilir (Çelik, 2011).

ma anlayışına dayanıyordu (Beşer, 2006: 135; Jongerden, 2008). 1985'ten günümüze değin yürürlükte olan mevcut sistem “geçici” ve “gönüllü” köy koruculuğu olmak üzere iki türdür. Geçici köy korucuları devletçe kendilerine verilen ruhsatlı silahla birlikte aylık ücret alıp nöbet ve operasyonlara katılırken, gönüllü köy korucuları⁹ ücret almayıp sadece ruhsatlı silah alabilmekte ve nöbete gitme veya operasyonlara katılma zorunlulukları bulunmamaktadır (Özmen, 2013). Her iki düzenlemenin de yasal dayanağı Köy Kanunu'nun 74. maddesiydi.¹⁰

Devletin PKK ile mücadelede etkili bir stratejik hamle olarak görülen koruculuk sistemi, Kürt meselesi bağlamında çoğu zaman devletin güvenlik kaygısı merkezileştirilerek analiz edildi. Ancak Kürt sorununun daha bütüncül ve derinlikli analizi için devletin bu merkezi boyutunun yanı sıra, bu strateji ile yerele nasıl sirayet ettiğine de bakmak gerekmektedir (Akça ve Balta Peker, 2013). Özellikle koruculuk gibi uygulamalar ancak yerel bağlama bakıldığı vakit daha farklı boyutlarıyla da analiz edilebilir. Stathis Kalyvas (2008), etnik kimliğin değişmeyen sabit bir olgu olmadığını, tam aksine özellikle iç çatışmalar sürecinde bu etnik kimliğin katılışp güçlenebileceği gibi, yeni tür kimlik ile aidiyetlerin ortaya çıkmasına da yol açabileceğini belirtmektedir. Bu da etnik kimliğin soyut kurgusal bir kimlik olmaktan ziyade yerel güç ilişkileri içerisinde şekillenen bir deneyim olduğunu da göstermektedir (akt. Akça ve Balta Peker, 2013:10). Kalyvas (2008), çatışma sürecinde etnik kimliğin heterojen ve akıcı bir karakterde şekillendiğini belirtir ve çatışmanın kimlik boyutuyla ilgili iki temel süreçten bahseder. Bunlar *etnik kimlik değişimi* ve *etnik iltica* süreçleridir. Birincisi bireylerin eski kimliklerinin yerine yeni bir kimlik kazanmasına göndermede bulunuyorken, ikincisi bireylerin çatışmanın bir tarafı olan etnik grubun ulusal arzularına açıkça karşı olan organizasyonlara (koruculuk) katılmasına ve farklı bir şekilde kimlik edinmelerine göndermede bulunur (Akça ve Balta Peker, 2013:10).

9 İçişleri Bakanlığı verilerine göre, 1987-2002 arası OHAL'in yürürlükte olduğu 14 ilde toplam gönüllü korucu olanların sayısı Kasım 2003 itibarıyla 12.275'ti (Kurban, 2009: 255). 2006 yılı itibarıyla 57.000 civarında olan geçici köy korucusu sayısı gönüllü korucularla birlikte 70.000 civarındaydı (Akça ve Balta Peker, 2013: 8). Son olarak 1 Şubat 2013 itibarı ile 22 il sınırı içinde 46.195 geçici köy korucusu bulunmaktadır (Aytar&Uçarlar ve Özar, 2013: 10).

10 Maddeye göre gönüllü köy koruculuğu şöyle gerekçelendirilmekteydi: “Köy muhtarı ve ihtiyar meclisi, mahsul zamanlarında çapulcular ve eşkıya türemiş ise yağmadan köy mallarını korumak için köylünün eli silah tutanlardan lüzumu kadarını gönüllü korucu ayırarak bunların isimlerini bir kağıda yazıp kaymakama götürür. Kaymakamın müsaadesi olursa bu gönüllü korucularla beraber yağmacılara ve eşkıyaya karşı köy ve köylüyü korurlar” (akt. Kurban, 2009: 254). Burada özellikle kanunun çıktığı 1924 yılında temel motivasyonun henüz düzenli bir savunma gücü geliştirememiş olan devletin gönüllü ordu kurarak yerellerdeki asayışı sağlama çabası olduğunu belirtmekte fayda var ve bu motivasyonun 1984'ten sonra PKK ile mücadelede tekrar harekete geçirildiğini görüyoruz.

Koruculuk sisteminin ilk ortaya çıktığı 1985 yılında devletin temel motivasyonu yerel bir tehdit olarak algıladığı PKK'yi korucular yardımı ile ortadan kaldırmak ve böylece ordunun yapısını radikal bir biçimde dönüştürmek zorunda kalmadan yerelleşme olanağı elde etmek ve yine korucular aracılığı ile yerel coğrafyaya dair derinlikli düzeyde sahip olmadığı bilgi ağlarını oluşturmaktı. Bir diğer etken ise koruculuğu bir *işbirliği* sistemi olarak işleterek PKK'ye karşı yeni bir kimliklenme sathı yaratmaktı (Akça ve Balta Peker, 2013: 11). Böylece devlet kendisine sadık olanlar ve olmayanları daha rahat ayırt edebilecek ve yerel güvenliğin sağlanması için ihtiyaç duyduğu bilgi akışını garanti altına alabilecekti. Bu bağlamda doksanlı yılların başlarında devletçe yeni bir tanımlama gerçekleştirildi. Korucu olmayı kabul eden aşiretler, aileler ve bireyler ile etmeyenlere yönelik “*devlet yanlısı aşiret, aile ve bireyler*” ile “*devlet karşıtı/düşmanı aşiret, aile ve bireyler*” ayrımı oluşturulmuş oldu (Beşe, 2005; Kurban, 2009; Akça ve Balta Peker, 2013). Özellikle PKK'nin silahlı eylemlerin yanı sıra kent merkezlerinde de siyasal mobilizasyonunu artırdığı ve *Serhildanlar* dönemi” olarak tanımladığı 1990'ların başında devlet için koruculuk, güvenlik boyutundan ziyade PKK'ye karşı “devlete sadık Kürt'lüğün inşası için etkili bir araca dönüştü. Nitekim 1990'da 18.000 olan korucu sayısının 1994'te 63.000 bine çıkarılmasının nedeni de sadece güvenlik kaygısı değil bu yeni karşıt-kimlik oluşturma arzusuyla yakından ilişkiliydi.

Bu noktada Akça ve Balta Peker (2013: 20), Kalyvas'ın (2008) iç savaş süreçlerinde etnik kimliklerin kendi içlerinde ayrışması bağlamında geliştirdiği teorik çerçeveden hareketle Kürdistan'da köylülerin koruculuğu reddetme ve kabul etme dinamiklerini etkileyen dört temel faktörden bahsetmektedirler:

- (1) Grup bağları ve köylülerin siyasal pozisyonları, (2) sosyo-ekonomik güç ilişkileri, (3) çatışma içindeki temel aktörlerin şiddet, baskı ve ödül mekanizmalarını farklı yerelerde ne şekilde kullandıkları ve (4) köylülerin güç algısı.

Bu dinamiklere çalışma alanımızı oluşturan Kulp, Lice ve Silvan bağlamında baktığımızda öncelikle yerellerin kendilerine özgü farklılıkları olmak üzere, birçok önemli değişkenden bahsetmek mümkündür. Örneğin grup bağları ve köylülerin siyasal pozisyonlarına baktığımızda, her üç ilçede meydana gelen tarihsel hadiselerin köylülerin siyasal pozisyonlarında önemli bir etken olduğunu ve bunun da koruculuk tercihlerini doğrudan etkilediği söylemek mümkün. Siyasal tarihlerine baktığımızda, özellikle Lice'de 1920'li yıllardaki isyan sürecinde yaşananların oluşturduğu siyasal hafıza ve kuşaklar arası aktarım ile 1960/70'ler döneminde görece erken başlayan siyasal kimlik oluşumunun köylüleri devlet karşıtı bir siyasal pozisyonda tuttuğu söylenebilir. Nitekim her üç ilçedeki koruculaşma pratiğine bakıl-

dığında, Lice'de sadece bir köyün koruculuğu kabul ettiğini¹¹, diğerlerinin koruculuğu reddettiğini ve büyük bir çoğunluğunun zorla yerinden edildiğini görüyoruz. Kulp ve Silvan'da ise Lice'nin tam tersine köyler bazında koruculaşmanın yüksek oranda olduğu ve özellikle Şeyh Said ve Şeyh Fexrî isyanları döneminde de devletle işbirliği yapan aşiretlerin korucu olmayı kabul ettiğini görüyoruz. Resmi rakamlar olmasa da, Kulp'ta korucularla yaptığımız görüşmelerde ilçedeki korucu sayısı 900 civarında telaffuz edilmektedir.¹² Kulp ve Silvan'daki bu yüksek koruculaşma oranı geçmişten süregelen siyasal pozisyonların yanı sıra özellikle Xiyan, Badikan ve Boşatî aşiretlerindeki gibi güçlü aile bağlarından dolayı kararların tek elden alınabilmesinin devlet açısından yarattığı avantajlar ile PKK'nin ilçelerdeki pratikler ile de alakalıdır. 1990 tarihinde gerçekleştirdiği 4. kongresinde sivil ölümlerine ve katliamlara sebep olan köy baskınlarından vazgeçme kararı alan PKK'nin bu girişimi, yukarıda belirtilen şiddet, baskı ve ödül mekanizmalarının kullanımı ile doğrudan ilgilidir.

Koruculuğun kabul görmesine veya reddedilmesine etki eden bir diğer önemli etmen de 1990'lı yıllarda bu ilçelerde görev yapan askeri liderlerin yerelerde şiddet, baskı ve ödül araçlarıyla kurdukları ilişkilerdi. Örneğin Kulp'ta 1991-1995 tarihlerinde Kulp Merkez Jandarma Karakol Komutanı olarak görev yapan Recep Cömert ve 'Ali Binbaşı'nın ilçedeki uygulamaları hâlâ canlı bir şekilde hatırlanmakta ve sahada gerçekleştirilen çoğu görüşmede dile getirilmiştir. Özellikle "ya korucu ol ya da köyünü terk et" cümlesinde somutlaşan tehdidin bu kişilikler üzerinden hatırlandığı Kulp'ta köylülerin bir bölümü korucu olmayı kabul etti, çok büyük bir kısmı da korucu olmayı reddettiği için zorla yerinden edildi. Nitekim

11 Lice'de, 1988-1991 arası dönemde Kutlu (Bamitin), Kıyıköy (Darakol), Uçarlı (Firdays), Oyuklu (Sinê) ve Esenler (Balicin) köylerinden bazı insanlar korucu oldu ancak PKK'nin yoğun baskısı sonrasında tüm köylüler silah bıraktı. Daha sonra 1993 yılında Oyuklu (Sinê) köyü tekrar koruculuğu kabul etti. 2010 yılından beri ise Kaçı (Qencer) mezrasında da koruculuk sistemi devam etmekte. Bunlardan Sinê (Oyuklu) köyü Kürt köyü değildir. Net olarak bilinmese de köylülerin Arapça'ya yakın bir dilde konuştuğu belirtilmektedir. Köyün koruculuk tercihinde bu etnik-dilsel farkın önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkün. Koruculuk Sistemi'nin uygulamaya geçmeden önceki dönemlerde çevre köylerle yaşanan çatışmaların bunda etkili olduğu sahadaki birçok görüşmeci tarafından dile getirildi.

12 Lice'de sadece Sinê (Oyuklu) koyu korucu olmuş, Kulp'ta İslamköy, Özbek, Karpuzlu, İnkaya, Başbuğ, Kayhan, Aygün, Koçkar ve Hamzalı köyleri korucu olmuş, yine diğer bazı köylerde de bireysel düzeyde korucu olan kişiler olmuştur. Silvan'da ise Boşat/Sedeqnê (Bayrambaşı), Hersen (Arı) Kûrbeytî (Çiğdemli), Hokan (Dönenkaya), Mala Elikî (Kazandağı), Şewlera (Babakaya), Çiçika (Ormandisi), Cûmat (Üçbasamak) sonra Tewiz (Keklikdere), Baqûz (Onbaşılar) gibi ağırlıklı olarak ilçenin kuzeyindeki dağlık kesimlerde bulunan köyler korucu olmuştur ve yaptığımız görüşmelere göre korucu sayısının 450 civarında olduğu telaffuz edilmektedir. Korucu istatistiklerine dair il düzeyinde resmi rakamlar bulunsa da ilçe düzeyinde herhangi bir resmi kayda ulaşılamamakta. Ancak alanda yapılan görüşmelerde Kulp, Lice ve Silvan'da bin beş yüz civarında korucu olduğu tahmin edilmektedir.

Kulp'ta koruculuğun büyük oranda bu tarihlerde yerleştiğini ve köy boşaltmalarının da neredeyse tamamının bu zaman aralığında gerçekleştiğini göz önünde bulundurduğumuzda bu tür aktörlerin etkileri daha net bir şekilde görülür. Ancak her ne kadar Kulp'ta bu gibi askeri aktörlerin rolü çok önemli olsa da, Lice'de de benzer uygulamalarla görevlendirilmiş kişilikler olmasına rağmen, benzer bir etki yaratılamamış olması her iki ilçenin tarihsel geçmişinden gelen devlete yönelik direniş gelenekleriyle de ilgilidir.

Sosyo-ekonomik güç ilişkilerinden kaynaklı tercihlere baktığımızda yine Kulp'a bağlı İslamköy önemli bir örnek olarak karşımızda durmakta. Jongerden (2008: 365) yaptığı derinlikli alan çalışmasında, 1995 yılı itibariyle köyde 50 ailenin korucu olduğunu, bunların neredeyse tamamının akraba olduğunu ve köyün en yoksul tabanını oluşturduğunu belirtmektedir. Yazar bu durumun koruculuğu kabul etmede sosyo-ekonomik güç ilişkilerinin çok önemli bir belirleyen olduğunu açıkça gösterdiğini vurgulamaktadır. Buna yakın durumlar, özellikle köyün tamamının koruculuğu kabul etmediği yerlerde açıkça görülmektedir. Bu tür köylerde koruculuğu ilk kabul eden gruplar ya uzun süredir devletle yoğun ilişkileri olan varlıklı aileler ya da köyde sosyal statü bağlamında en altta yer alanlardan oluşmaktaydı.

Devlet, özellikle 1990'ların başından itibaren Kürt coğrafyasında koruculuk sistemi üzerinden yukarıda bahsettiğimiz Kalyvas'ın bu *etnik iltica* taktiğini devreye soktu. Hızla sayıları artırılan korucular üzerinden geliştirilen “dost Kürtler” kategorisinin karşısına ise korucu olmayı değişik nedenlerle reddeden “düşman Kürtler” konuldu ve hepsi külliyen PKK destekçisi olarak etiketlendi. Devlet bu etnik iltica stratejisini harekete geçirirken özellikle dinsel temaları çok etkili bir şekilde kullandı. PKK'nin ayrılıkçı/bölücü bir örgüt olduğu, Ermeniler tarafından kurulduğu ve bu yolla Ermenilerin eski topraklarını ele geçirmeyi hedefledikleri propagandası Cuma vaazlarında, halk toplantılarında, koruculuğa ikna ziyaretlerinde sıklıkla dile getiriliyordu.¹³ 01 Ocak 1995 yılında PKK'nin baskın düzenleyerek 19 kişiyi öldürdüğü Kulp'un Hamzalı köyünü ziyarete giden OHAL bölge valisi Ünal Erkan'a sitemde bulunan, olayda üç yakını kaybetmiş olan 55 yaşındaki bir vatandaş bu propagandanın boşa çıkması üzerine uğradığı hayal kırıklığını ve iki arada kalmanın zorluğunu şu cümlelerle dile getiriyordu:

PKK'nin dini, devletin imanı yoktur. Olmak istemediğimiz halde Sivrice Karakolu komutanı bizi zorla korucu yaptı. Silah aldıktan sonra böyle bir olayla

13 Kulp ilçesinde görüşme yaptığım bir tanık, o dönemlerde oldukça yaygın bir uygulama olan gerilla bedenlerinin teşhir edilmesi uygulamalarından birinde, 1992 yılında öldürülen bir grup PKK militanının belediyenin çöp traktörü ile ilçe merkezindeki Sağlık Ocağı meydanına taşındığını ve daha sonra 16-17 yaşlarında çıplak bir militanın sünnetsiz olduğunu gösteren İlçe jandarma Karakol Komutanı Recep Çömert'in topladığı ilçe sakinlerine küfürler yağdırarak “Nasıl bu sünnetsiz Ermenileri desteklersiniz?” dediğini hatırlıyor (Görüşme tarihi ; 01 Ocak 2013, Kulp, Diyarbakır).

karşılaşacağımızı tahmin ediyorduk. Ben bu yaşında nasıl silah alıp çatışmaya gireceğim? Hani devlet bizi koruyacaktı? (çatışma esnasında ölen PKK militanını işaret ederek) Bize 'bunlar Ermeni'dir' diyorsunuz, hani bunun neresi Ermeni? Ermeni'yse *sünnetsiz olması gerekiyor* (Cumhuriyet, 04.01.1995).

Devlet burada “dost Kürtler” kategorisi yaratmaya çalışırken daha çok arada kalmış birtakım kimlikler ortaya çıkıyordu. Bunlar esasında pozisyon olarak ne PKK taraftarları ne de devlet taraftarlarıydı. Sadece gündelik hayatları içinde yereldeki farklı gruplara karşı politik manevralar yapıyorlardı. Köy koruculuğu bu anlamda ideolojik olarak tanımlanabilecek bir devlet taraftarlığı olarak değil, süreç içerisinde deneyimlerle değişebilen kimlik(ler) üreten bir devlet politikası olarak da görülebilir. Ermenilik ve PKK arasında kurulan ilişki ise tamamen dinsel motivasyonlar ve Ermeni Soykırımı ile ilgili tarihsel hafıza üzerinden işliyordu. Örneğin Kulp'ta koruculuğu büyük oranda kabul eden Xiyan aşiretinin olduğu bölge, eskiden Kulp'ta Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bölge olan Sasun'a bağlı idi. Koruculuk propagandası yapılırken yerel devlet aktörlerinin özellikle PKK'nin eski Ermeni topraklarını yeniden ele geçirmek amacıyla kurulduğu propagandasını yapması, kolektif hafızada varlığını sürdüren 1915 Ermeni Soykırımı sürecinde gerçekleşen işbirliği olgusundan bağımsız ele alınamaz.¹⁴

Koruculuk sisteminin Kulp ve Silvan'da tesis edilme sürecinin yarattığı en temel etkilerden birisi, zorunlu göç ile birlikte düşünüldüğünde, yeni siyasi dinamikler ekseninde Kürtlerin kendi içinde var olan kutuplaşmalarının yeniden üretilmesiydi. Hâlihazırda var olan toplumsal çatışmalar, savaş sürecinde taraf “seçilirken” de, en basitinden karşıt olunan yerel aktörle aynı cenahta yer alamama refleksi nedeniyle etkili oldu. Devletin etnik iltica uygulaması karşısında kabul veya retleri sağlayan bu tür faktörler, özellikle Kulp ve Silvan'da yaygınlaşan koruculuk sistemi, zamanla Kürt toplumu nezdinde çok önemli sonuçlar doğurdu. Eski kan davası ve düşmanlıkların

14 Kulp, Lice ve Silvan'da Hamidiye Alayları arasında hangi aşiretlerin yer aldığı kesin olarak bilinmemektedir. Sahada yaptığım görüşmelerde Kulp'ta Xiyan ve Badikan aşiretlerinin bu organizasyonda yer aldıkları, Xiyan aşiret lideri Süleyman Ağa ve Badikan aşiret lideri Ahmet Ağa'nın miralay rütbesi ile bu alaylara komutanlık ettiği sıklıkla dile getirilmiştir. Bu konuda Janet Klein de (2013:78) birçok değişik kaynakta Badikan aşiretinin Hamidiye Alayları içerisinde olduğunun belirtildiğini fakat resmi defterlerde aşiret isminin geçmediğini belirtir. Bunun nedeninin ise bazı aşiretlerin önce alaylara yazılıp sonra çıkmış olmalarının olabileceğini belirtir. Kanımca bir diğer neden de bazı küçük aşiretlerin daha büyük aşiret konfederasyonları (örneğin Muş'ta Hesenan gibi) çatısı altında bu alaylara dahil olmaları ihtimalidir. Ayrıca Badikan ve Xiyan aşiretlerinin Hamidiye Alayları içerisinde olmasa bile 1894 ve 1904 Sasun Katliamları'nda yer aldıkları hem sözlü kaynaklar hem de yazılı kaynaklarda kesin olarak belirtilmektedir. Örneğin bkz : Aramais. (1916). Les massacres et la lutte de Mousch-Sassoun : 1915, Genève: Droschak.

yeniden hortlaması, toplum içerisinde güven ilişkilerinin zedelenmesi, yerini güvensizliğe bırakması ve özellikle geniş ailelerde korucu olan ve olmayanlar arasındaki gerilimin Kürt aile yapısının büyük oranda çözmesi, parçalaması bunlardan bazılarıydı.

Köy Boşaltmaları ve Zorunlu Göç

Bu savaş sürecinde Türk devletinin Kuzey Kürdistan'daki koruculaştırma hamlesini tamamlayan bir diğer önemli müdahale ve ayrıştırma stratejisi ise, PKK ile mücadelede, “güvenlik” kapsamında dayattığı zorunlu göç sürecidir. 1990'lı yılların başında devlet eliyle gerçekleştirilen zorla yerinden edilme sürecinde tahminen 1,5-3 milyon arası sivil Kürt, kırsaldaki yaşam alanlarını terk ederek kent merkezlerine göç etmek zorunda kaldı. Zorunlu göç koruculuk sisteminin yaygınlaştırılmasında devletin yaratmaya çalıştığı “devlet yanlısı” ve “devlet karşıtı” kategorilerinin oluşturulmasında adeta bir katalizör işlevi gördü. “Ya korucu ol ya da köyünü terk et” baskısı ile karşılaşan halk çok kısa bir süre içerisinde “tercih”ini belirlemek zorunda kaldı (Kurban, 2009; Akça ve Balta Peker, 2013). Zorunlu göç kapsamında gerçekleştirilen köy boşaltmaları en yoğun biçimde 1992-94 yılları arasında gerçekleşti. Güvenlik güçleri bu dönemde “alan hâkimiyeti” stratejisini hayata geçirmeye başladı. Askerî personel sayısının artırılması, askerî teçhizatın yenilenmesi, yoğun ve sürekli operasyonlar ve PKK'nin destek hatlarının kesilmesi bu stratejinin önemli parçalarıydı. Dolayısıyla, özellikle dağlık arazide bulunan yerleşim yerlerinin boşaltılmasının arkasında yatan mantık, PKK militanlarının lojistik desteğini kesmekti (Ayata ve Yüksek, 2007).

1990'ların başında savaşın en yoğun yaşandığı bölgelerden birisi olan Kulp, Lice ve Silvan'da da zorunlu göç bu mantığın bir sonucu olarak gerçekleşti. Köylülerin bir kısmı korucu olmayı kabul edip¹⁵ köylerinden zorla yerinden edilme riskinden kurtuldu ama bu defa da PKK'nin hedefi hâline geldi. Köylülerin büyük bir kısmı ise koruculuğu reddedip devlet şiddetinin hemen hemen her biçimine maruz kaldı. Örneğin Lice'nin en fazla köyü boşaltılan/yakılan ilçe olması tam da koruculuğu tamamen reddetmede gösterdiği direnci kırmaya yönelik devletçe geliştirilen baskı ve zor araçlarının devreye sokulması ile ilgiliydi.

Koruculuk özellikle PKK'yi destekleyenler ile korucu olan Kürt grupları arasında ciddi çatışma ve gerilimlerin başlaması açısından da önemli bir milat oldu. Çünkü zorunlu göç döneminde ve sonrasında birçok korucu zorla yerinden edilen insanların mallarına ve mülklerine el koydu, şiddet uyguladı ve birçok siyasi cinayet vakalarında yer aldı. Örneğin koruculuk

15 Diyarbakır'da 2006 yılı itibariyle 5.214'u geçici köy korucusu ve 1.141'i gönüllü köy korucusu olmak üzere toplam 6.355 korucu bulunmaktadır (Kurban, 2009:259).

sisteminin başladığı 1985 yılından 2006'ya kadar geçen süreçte toplam 5.139 korucunun 2.391'nin “terör suçları”, 964'nun “mala karşı işlenen suçlar”, 1.341'nin “şahsa karşı işlenen suçlar” ve 443'nün “kaçakçılıkla ilgili işlenen suçlar” gibi kategorilerde suç işlediği ve 868 korucunun tutuklandığı belirtilmektedir (Kurban ve Yüksek, 2008: 86 & Kurban, 2009: 256). Yine İnsan Hakları Derneği'nin (İHD) yayınladığı ve 1990-2009 arası dönemde korucuların gerçekleştirdiği hak ihlallerini kapsayan raporda, korucular tarafından işlenen öldürme, köy yakma, halka ateş açma, infaz, tecavüz, köye dönüşlerin engellenmesi, özel mülkiyete el koyma, işkence ve kötü muamele gibi suçlar kapsamında Kulp'ta 17, Lice'de 8 ve Silvan'da 15 vaka gerçekleşmiş ve bu vakalara onlarca korucu karışmıştır.¹⁶ Yerellerdeki mevcut iktidar ve güç ilişkilerini derinden dönüştüren bu yeni durum Kürt toplumunda ayrışma, düşmanlık ve güvensizlik yaratmanın yanı sıra başta Diyarbakır olmak üzere İstanbul, Antalya, Mersin, Adana, Ankara, İzmir gibi kentlere zorunlu olarak göç eden ailelerin yoksulluk ve sosyal dışlanmanın yeni yüzleriyle tanışmasına da neden oldu.

Zorunlu göç sürecine dair birçok farklı çalışma¹⁷ yapılmış olsa da bu süreçte yerinden edilen kişilerin sayısına dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Devletin resmi rakamlarında bu oran çok düşük olarak belirtilmekte¹⁸, bazı sivil toplum kuruluşlarının yaptığı saha çalışmalarında verilen rakamlar ise

16 İHD'nin bu raporunda (2009); korucuların 1990-2009 arası dönemde 38 köy yakma, 14 köy boşaltma, 12 taciz ve tecavüz, 22 adam kaçırma, 294 silahlı saldırı, 183 öldürme, 259 yaralama, 2 kayıp, 562 işkence ve kötü muamele suçuna karıştıkları belirtilmektedir.

17 Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün yaptığı Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'na göre 1986-1990 ve 1991-1995 dönemlerinde güvenlik nedeniyle yaşanan göçlerin oranının yüksek olması dikkat çekicidir. Göç veren iller tabakasını oluşturan 14 ilden yoğun göç alan iller tabakasını oluşturan 10 ile doğru yaşanan göçlerin nedenini 1986-1990 yıllarında % 29 ve 1991-1995 yıllarında % 47.2 ile güvenlik oluşturmaktadır. Yine UNDP'nin yaptığı araştırmaya göre ise ailelerin % 31'i köylerinin yakılması, % 31'i ise “güvenlik” nedeniyle zorunlu olarak Diyarbakır'a göç ettiklerini belirtmişlerdir (akt. Çelik, 2010 :95). Diyarbakır Valiliği tarafından hazırlanan “Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Çalışmaları” notunda, “terör olayları nedeniyle... bir kısım köy ve mezralarda yaşayan vatandaşlarımız özellikle 1992-94 yılları arasında yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır” denilmekte ve il genelinde toplam 90 köy ve 304 mezranın “boşalmış” olduğu ifade edilmektedir (Diyarbakır Valiliği, 2005; akt. Yüksek, 2008: 149). Keser'in yaptığı araştırma bulgularına göre (2011), kent merkezine yapılan göçlerin büyük bir kısmı 1992-94 yılları arasında oldu. Diyarbakır kent nüfusunun % 16,6'sini oluşturan şiddet/çatışma nedeni zorunlu göçlerle kente yerleşenlerin göç etme nedenlerinin başında “güvenlik güçlerinin kişileri rızaları dışında zorla yaşadıkları yerlerden göç ettirmesi” geliyor. Araştırmaya göre 1979-2004 yılları arasında gerçekleşen şiddet/çatışma nedeni zorunlu göçlerin % 71,2'si 1992, 1993 ve 1994 yıllarında, yani üç yıllık bir süre içinde gerçekleşti. Nitekim Diyarbakır kent nüfusunun 1990-2000 yılları arasında 595.692'den 817.692'ye çıkması bu olguyu açıkça destekliyor.

18 Diyarbakır Valiliği'nin verdiği rakamlara göre 1992-94 sürecindeki köy boşalmalarında 38.668 kişi göç etti (akt. Yüksek,2008:149)

kaynak sorunları nedeniyle yeterince kapsamlı olmadığından ne kadar güvenilir olduğu hâlâ tartışmaya açıktır. Şimdiye dek yapılan çalışmalarda ana eksen genel olarak 1990 ve 2000 yıllarında yapılan Genel Nüfus Sayımı'dır. Bu kapsamda Kulp, Lice Silvan'daki nüfus sayımı sonuçlarına baktığımızda Kulp nüfusu 1990'da 50.482 iken 2000'de 40.454'e, Lice nüfusu 47.088'den 24.877'ye düşmüş, Silvan nüfusu ise 109.953'ten 116.298'e yükselmiştir.¹⁹ 1995 yılında genel nüfus sayımı yapılamadığı için özellikle köy boşaltmalarının doruğa ulaştığı 1992-94 dönemindeki nüfus değişimini takip etmek mümkün değildir. Ancak bu konuda genel nüfus sayımından öğrenemediğimiz 1995'teki durumu ilçelerdeki seçmen sayılarının değişimi üzerinden takip etmek mümkündür. Aşağıdaki tablo her üç ilçede 1991, 1995 ve 1999 genel seçimlerindeki kayıtlı seçmen sayılarını köyler ve ilçe merkezi bazında sunmaktadır. Tabloda da açıkça görüldüğü üzere, Kulp ve Lice'deki zorunlu göçün büyük bir kısmının 1991-95 arasında gerçekleştiğini söylemek mümkün. Yine özellikle Lice merkezde 1991-95 arasında yarı yarıya oranda azalan seçmen sayısı da bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak anlatacağımız ilçe merkezinin 1993'de tamamen yakılması olayı ile ilgilidir. Silvan'daki durum genel nüfus sayımı istatistikleri ile de uyumludur. Her ne kadar PKK ile Hizbullah arasında meydana gelen ve yüzlerce sivilin ölümüyle sonuçlanan olayların gerçekleştiği 1991-93 arası dönemde kısa süreli bir göç gerçekleşmiş olsa da bunun kısa süreli olduğu görülüyor.

Tablo-1: Kulp, Lice Ve Silvan'da Yıllara Göre Seçmen Sayıları

(1991, 1995 ve 1999)

Yıl	Kulp			Lice			Silvan		
	Toplam Kayıtlı Seçmen Sayısı	Belde/ Köy	İlçe Merkezi	Toplam Kayıtlı Seçmen Sayısı	Belde/ Köy	İlçe Merkezi	Toplam Kayıtlı Seçmen Sayısı	Belde/ Köy	İlçe Merkezi
1991	22050	18550	3500	15158	10456	4702	31748	18463	13304
1995	13748	10742	3006	9069	6733	2336	28536	16965	11571
1999	13888	9738	4110	8166	4705	3461	34870	18467	16403

Genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Kulp ve Lice'de on yıl içerisinde nüfus 32 bin civarında azalmıştır. Her iki ilçedeki seçmen sayısında meydana gelen

19 Silvan nüfusunun değişimi bu noktada çok şaşırtıcıdır. Hem köy boşaltmaları hem de ilçe merkezindeki Hizbullah ve kontra saldırıları nedeniyle ilçeden ciddi oranda zorunlu göç gerçekleşmesine rağmen resmi rakamlardaki bu artış doktora tezinin Silvan'ın beşeri coğrafyası üzerine hazırlayan Alkan (2013) tarafından da dile getirilmiştir. Alkan'a göre nüfus sayısındaki bu abartılı rakamların nedeni 'uygulanan Devlet politikalarında yatmaktadır. Nitekim bu dönemlerde illere ve belediyelere dağıtılan parasal kaynaklar nüfus miktarı ile orantılı olduğundan, ortaya bu yanıltıcı durum çıkmaktadır. Sayım dönemlerinde nüfusu fazla göstermek için verilen yanıltıcı bilgiler demografik analizlerin yanlış yapılmasına yol açmıştır. (2013:154).

azalma ise 15 bin civarındadır. Seçmen yaşının 18 olduğunu ve Kürt bölgesinde doğum oranının yüksek olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda her iki ilçeden göç eden nüfusun 32 binden çok daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. TÜİK verilerine göre Kulp ve Lice'de 1990 sayımındaki nüfusun yaklaşık yüzde altmışı 19 yaş ve altıdır.²⁰ Bu kapsamda diyebiliriz ki her iki ilçe için 1990-1999 arasındaki 15.154 kişilik farka seçmen yaşının altındaki bireyleri eklediğimizde göç edenlerin sayısı 37 bin civarındadır ve bu göçün büyük bir kısmı 1992-93 ve 94'te gerçekleşmiştir. Yani, Kulp ve Lice'de beş yıllık bir süre içerisinde nüfus yarı yarıya azalmıştır.

Zorunlu göç kapsamında üç ilçede devlet tarafından yakılan ve boşaltılan köylerin kesin sayısını belirtmek çok zor ancak yine köylerdeki seçmen sayılarının değişimi üzerinden bunun izini sürmek mümkün. Her üç ilçedeki köylerin seçmen sayısının 1991, 1995 ve 1999'daki değişimlerine baktığımızda karşımıza çok temel üç sonuç çıkmaktadır. Bunlardan ilki özellikle Lice ve Kulp'ta bazı köylerin tamamen yakılması/boşaltılmasıdır. Korucu olmayı kabul etmeyen bu köylerin bazıları tamamen yakılarak köylülerin yanlarına hiçbir şey almadan, büyük oranda mülksüzleşerek gitmek zorunda kaldıkları, bazıları ise korucu olmayı reddettikten sonra tehditlerle göçe zorlandıkları ve çok kısa bir süre içerisinde taşınabilir önemli mal varlıklarını yanlarına alarak gidenlerden oluşmaktadır.

İkinci önemli sonuç ise göçün sadece birinci kategorideki köylerde değil; köyün bir kısmının koruculuğu kabul etmesi sonrasında ortaya çıkan gerilimler, devletin koruculuk zorlaması ve baskıları, uygulanan gıda ambargosu, can güvenliği kaygısı gibi nedenlerle neredeyse her köyde ciddi bir göçün gerçekleşmesidir. Bu kapsamda dikkat çeken en önemli olgu, belirli bir aşiret ya da geniş aile etrafında örgütlenmiş korucu köylerinde göç oranı çok azken, özel mülkiyetin tek elde toplanmadığı ve korucu olma kararının bireysel ve ailesel düzeyde alındığı köylerde göç oranının çok yüksek olmasıdır. Bu da özellikle koruculukla birlikte köydeki verili güç ilişkilerinin değişmesiyle ortaya çıkan çatışma ve gerilimlerle doğrudan ilgilidir. 1995'teki kayıtlı seçmen sayısı 1991'de ciddi oranda değişmeyen ama özellikle 1999'a gelindiğinde dramatik düşüşlerin yaşandığı köylerde bu durumdan bahsedebiliriz. Çünkü koruculuğun köyde yerleşmesi sonrası hem artan PKK saldırılarının yarattığı güvenlik kaygısı hem de devletin göz yumduğu gündelik hayattaki koruculuk baskısı göçü tetikleyen temel

20 Türkiye İstatistik Kurumu, "1990 Genel Nüfus Sayımı Veri Tabanı" <http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?nufus90db2=&ENVID=nufus90db2Env&report=nfs90_yasgrp_besli_ilce_x.RDF&p_kod=2&p_ilce1=11&p_kod2=1&p_il=21&desformat=html, http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?nufus90db2=&ENVID=nufus90db2Env&report=nfs90_yasgrp_besli_ilce_x.RDF&p_kod=2&p_ilce1=12&p_kod2=1&p_il=21&desformat=html >

unsurlardır. Yine korucu olmayan fakat komşu köylerdeki korucuların baskısına maruz kalan köylerde de benzer bir durum yaşanmıştır.

Üçüncü temel sonuç ise her ne kadar 1991-95 arasındaki göç yoğunluğu fazla olsa da göçün 1999'a kadar düzenli olarak devam ettiği ve özellikle ilk göç dalgasından etkilenmeyen bazı köylerin de çatışmaların yoğunlaşmasından dolayı sonraki yıllarda göç etmesidir. Aşağıdaki tabloda Kulp'a bağlı köylerden oluşan küçük bir örneklem yer almaktadır. Tablo Kulp'a bağlı 50 köy içerisinde seçmen sayısı (nüfusu) yüzde doksan ve üzeri oranında azalan on köyün yıllara göre değişimini göstermektedir.

Köy Adı	1991	1995	1999
İnkaya (Kanika)	527	163	24
Bayır (Malê Dînarê)	274	43	55
Elmalı (Deyas)	429	297	21
Yaylak (Eskar)	251	0	15
Taşköprü (Godernê)	324	189	16
Alaca (Nedera)	686	15	47
Çağlayan (Zirra)	840	238	21
Ayhan (Bahemda)	273	38	5
Akdoruk (Gavgas)	149	71	18
Uçkuyu (Araşka)	117	54	13

Kulp ilçesindeki demografik değişime baktığımızda 1995'te 50 köy içerisinde 13 tanesinin nüfusu yüzde seksen ve üzeri oranda azalmış bulunmaktaydı. 1999'a gelindiğinde ise nüfusu yarıdan fazla azalan köy sayısı 25 idi. Koruculaştırılmanın oldukça yüksek oranda gerçekleştiği Kayhan, Saltuk, Aygün, Başbuğ, Karpuzlu ve Özbek gibi köylerde ise seçmen sayısı ya artmış ya da çok düşük oranda azalmıştı.

Lice köylerindeki gibi koruculuğu kabul etmeyen yerlerde ise, devlet şiddetinin yoğunluğuna bağlı olarak bazı köyler neredeyse tamamen, bazıları ise kısmen boşaltıldı. Koruculuğu kabul eden Sinê (Oyuklu) dışındaki bütün köylere yönelik ciddi baskılar gerçekleşse de çoğu köy hiçbir zaman tamamen boşalmadı. Geçici toplu göçler olsa da köylüler tekrar köylerine döndüler. 1991-95 arası dönemde Lice köylerindeki nüfus değişimini yine seçmen kayıtları üzerinden takip edersek²¹; 1995'e gelindiğinde ilçeye

21 1991, 1995 ve 1999 seçmen kayıtları ile 1990 ve 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçları karşılaştırılmış ve iki sonuç arasında yüzde doksan oranda tutarlılık görüldüğü için seçmen kayıtları üzerinden nüfus değişimini takip edip 1995 öncesi ve sonrasını daha rahat takip edebileceğimizi düşündüm.

bağlı 54 köy içerisinde 20 tanesinin nüfusunun yarıdan fazla azaldığını görüyoruz. 1999'a gelindiğinde ise, aşağıdaki tabloda da açıkça görüldüğü üzere, 14 köyün nüfusunun yüzde doksan ve üzeri oranda azaldığını yani neredeyse tamamen insansızlaştırıldığını görmekteyiz.

Tablo 3: Yıllara Göre Seçmen Dağılımı (Lice)			
Köy Adı	1991	1995	1999
Akçabudak (Zengesor)	174	121	15
Arıklı (Huseynîg)	250	211	14
Bayırlı (Karincag)	230	148	20
Erginköy (Mark)	108	64	7
Hedik (Hêdîg)	171	43	10
Kutlu (Bamitin)	365	280	18
Saydamlı (Saxor)	170	102	11
Tuzlaköy (Xweylîn)	67	24	12
Ulucak (Hesedere)	174	80	12
Yalımlı (Xosor)	74	35	3
Yolçatı (Sîsê)	250	52	22
Yorulmaz (Hendîv)	335	145	9
Çagdaş (Cinezûr)	123	112	9
Dibekköy (Dêrxûst)	454	207	15

Yine bu 14 köy dışında kalan köyler içerisinde 20 köyün nüfusunun yüzde elli veya daha yüksek oranda azaldığı görülüyor. Böylece 1991'den 1999'a gelindiğinde Lice'ye bağlı 54 köy içerisinde 34 köyün nüfusunun yarıdan fazlası göç etmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Silvan'da ise bazı köylerden nüfus oranında belirgin bir düşme görülse de bu düşüşler Lice ve Kulp'a oranla oldukça azdır. Bu kapsamda ilçeye bağlı Akçeltik, Yeşilbahçe, Başdeğirmen, Yolaç, Duru, Kayadere ve Çobantepe gibi köylerdeki nüfusun özellikle 1991-95 arasında yüzde elliden fazla oranda azaldığı görülüyor.²²

Son olarak ele alınması gereken etkenlerden birisi ise, koruculukla birlikte artan ve göçü de tetikleyen bir diğer önemli sonuç olarak savaş ekonomisi ve

22 Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Silvan'daki nüfus değişimini resmi kaynaklardan takip etmek zordur. Ancak burada da en az Kulp ve Lice kadar ciddi oranda göçün gerçekleştiğini sahadaki görüşmelerden rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca yine gazeteci Ferhat Parlak'ın doksanlardaki faili meçhul cinayetler ve zorla kaybetmeler üzerine hazırladığı araştırma kitabında da bu göç olgusunun yoğunluğu açıkça görülmektedir. Yazar kendi yaptığı saha araştırmasına dayanarak en az 316 ailenin zorunlu olarak ilçe merkezinden göç ettiğini belirtmektedir (Parlak, 2013: 6).

rant ilişkileridir. Savaşın kızıştığı doksanlı yıllarda Kulp, Lice ve Silvan gibi kentlerde devletin “terörle mücadele” adı altında geliştirdiği stratejiler kapsamında savaş sürecinde oluşan ekonomik rant çetelerine göz yumuluyordu. Türkiye kamuoyuna daha çok Yüksekova Çetesi'nin²³ ardından yansıyan bu kirli ekonomik ilişkiler ağı, diğer birçok kentte de irili ufaklı rant grupları üzerinden işletilmekteydi. Özellikle o bölgede etkili olan askeri yetkililer, korucu başları ve itirafçılar ortaklığında kurulan çeteler birçok alanda ekonomik rant elde etmekteydi. Örneğin 90'ların başında Kulp, Lice ve Silvan'da en önemli rant alanı orman kesimleri idi. Çoğu hiçbir resmi izin almadan bu tür çeteler aracılığı ile gerçekleşen kesimler sonrasında, odunların nakliyesi yapılırken birçok askeri arama noktasında bu askeri yetkililer sayesinde geçişlere kolaylıkla izin verilmekteydi. Özellikle boşaltılan köylere ait ormanlık alanların büyük bir kısmı bu süreçte yok edildi. Zorla yerinden edilen insanların mülklerine el koyan korucular, bu askeri yetkililerle ortaklaşarak orman kesimlerini yapıyor ve rantı bölüşüyordu. Daha önceki bölümde de değindiğimiz Kulp Merkez Jandarma Karakolu Komutanı Recep Cömert döneminde (1991-93) ilçenin kuzeydoğu kesimlerinde yoğun orman kesimleri gerçekleşti. Görüşme yaptığımız 61 yaşındaki eski bir korucubaşı durumu şöyle özetliyordu:

İnsanlar kendi kışlık ihtiyaçları için bir ağaç kesmeye korkarken, -çünkü devlet ağaç kesmenin yasak olduğunu söylüyordu!- her gün Kulp'tan onlarca kamyon odun naklediliyordu. Kulp Çayı köprüsündeki askeri nokta ve Zeyrek Karakolu'ndaki arama noktasında Recep (Cömert) başçavuşun emri ile bu kamyonlardan izin kağıdı istenmeden geçmelerine müsaade ediliyordu. Daha sonra kesimi yapan korucubaşı ya da başka artık kimse komutana payını ödüyordu (Kişisel görüşme, 25 Aralık 2012, Kulp).

Bir diğer rant alanı ise PKK'ye yönelik lojistik desteği kesme amacıyla ilçelerde uygulanan erzak ambargosu idi. Yaptığımız görüşmelerde anlatılanlara göre, her aileye nüfusu oranında aylık olarak belirtilen miktarda un, şeker, yağ vb. yiyecek malzemesi alımına izin verilmekte ve bunun için askeri yetkililer aileye dair bilgileri korucubaşları ya da muhtarlardan almaktaydı. İlçe çıkışlarında kurulan arama noktalarında köylere giden bütün araçlar tek tek aranıyor, erzak miktarları verilen izin kâğıtlarına göre kontrol ediliyordu. Özellikle koruculuğu reddetmiş köylülere yönelik baskı biçimlerinden birisi de bu erzak alımı için gerekli izin kâğıdını alma sürecinde ortaya çıkıyordu. Karakola gitmekten çekinen köylüler korucubaşı veya muhtarın insafına kalıyordu. Çoğu köyde korucubaşlarının kendi dükkânları bulun-

23 1996 yılında açığa çıkarılan Yüksekova Çetesi, Hakkari'de asker, korucu ve itirafçılardan oluşan ve uyuşturucu kaçakçılığı, fidye isteme, tecavüz gibi birçok suça bulaşmış bir yapılanmaydı.

makta idi ve karakoldan aldıkları izin sayesinde istedikleri oranda yiyecek malzemesi getirebiliyor ve piyasa değerinden çok daha yükseğine satıyorlardı. 45 yaşında ve kendi köyündekilerin çoğu korucu olmasına rağmen kendisi korucu olmayı reddeden bir vatandaş bu rantın boyutlarını şöyle anlatıyor:

Kulp'un tam girişinde bizim Yolçatı dediğimiz bir yer var. 90'ların sonuna kadar orada korucu, asker ve polisler nöbet tutuyordu. İlçeye gelip alışveriş yapıp köye döndüğümüzde köy arabasını orada durduruyorlardı. Eğer aldığın erzak izin kağıdındakinden fazlaysa ya onlara rüşvet vermelisin ya da ununu, şekerini yere atıp bıçakla torbayı yırtıyorlardı. Devlet korkusundan sesimizi çıkaramıyorduk (Kişisel görüşme, 25 Aralık 2012, Kulp).

Bunlar dışında yine silah kaçakçılığı, esrar ticareti, yerel kurumlardaki ihaleler, tarımsal destekler gibi yasal olmayan yollarla ciddi ekonomik gelir elde eden küçük grupların savaş rantını bölüştüğünü hatırlatmakta fayda var.

Bir “İbret” Taktiği Olarak İlçe Merkezlerinin Yakılması

Daha çok kırsaldaki köylerin boşaltılması üzerinden gerçekleşen zorunlu göçün kent merkezlerinde de dayatılması, özellikle PKK'nin şehirlerde başlattığı *Serhildan*lar (başkaldırı) kapsamında artan siyasal mobilyasyonların doruğa ulaştığı 1991-93 aralığında gerçekleşti. 1990'lı yıllar, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Kürtlere karşı yürütülen bütün özel savaş yöntemlerinin yeniden denenerek adeta bir süreklilik hafızası kurduğu yıllar oldu. Elbette böyle bir süreklilik hafızasının devletin şiddet eylemleri üzerinden kurulduğunu anlatırken, kırılmaların ve bölünmelerin de mevcut olduğunu ve bunları görmek için yerellere bakmak gerektiğini söyleyebiliriz.

Devlet şiddetinin korkunç boyutlara ulaştığı bu dönemde Kürdistan'ın sadece kırsal bölgelerinde değil, bazı ilçe (örneğin Lice, Kulp, Cizre) ve hatta il merkezlerinde (örneğin Şırnak), güvenlik güçlerinin operasyonları ve çatışmalar yüzünden yoğun bir zorunlu göç gerçekleşti. Kent merkezlerine yönelik ilk saldırıyı Şırnak²⁴ merkezde gerçekleştiren devletin yeni hedefi ise Kulp oldu. 2 Ekim 1992'de çıkan çatışmada üç askerin öldürülmesi üzerine ilçe merkezi ablukaya alındı. ‘Yaşanan gerginlik üzerine halk erken saatlerde evlerine çekildi. Akşam karanlığı basmak üzereyken Kulp ilçesi taranmaya, evler, dükkânlar top ve roketlerle dövülmeye baş-

24 Olay 19 Ağustos 1992'de Şırnak il merkezine PKK'nin silahlı saldırı düzenlediği iddiası ile başlamış, ardından tüm şehri taramaya, işyerlerini yakmaya başlayan devlet güçleri şehri adeta yerle bir etmişti.

landı. Dükkânlar yakılıp yıkılırken, sokağa çıkma yasağı ilan edildi. İlçenin dünya ile bağlantısı telefon hatlarıyla birlikte kesildi. Kulp'a tüm giriş ve çıkışlar yasaklandı. Evler tek tek arandı, çok sayıda insan gözaltına alındı. Saldırı dört gün boyunca sürdü. Dördüncü günün sonunda, öğle vakti, üç saatliğine sokağa çıkma yasağını kaldırıldı. Bunun üzerine Şırnak'ta olduğu gibi halk yollara döküldü, göç etmeye başladı. 7 500 nüfuslu Kulp'ta göç sonrası 1000 insan kaldı. Korucular, özel tim, jandarma, polis ve muhbirler çıkarıldığında Kulp da adeta insansızlaştırıldı' (*Mücadele*, 10.10.1992:4).

6 Ekim 1992 tarihli Cumhuriyet gazetesi haberinde de, ilçenin olaydan sonra büyük oranda boşaldığı gazetecilerin ilçeye sokulmadığı, ikinci bir Şırnak gibi ilçe merkezinin tamamen yakıldığının “iddia” edildiği bildiriliyor ve gazeteyi arayan Kulplu bir vatandaşın “Şırnak'a yapılanların bir benzeri Kulp'a da uygulanıyor. Çarşı ve dükkânların tamamı yakıldı” dediği belirtiliyordu. 3, 4 ve 5 Ekim tarihlerinde ilçe merkezi yakılması ve Vahit Narin'in öldürülmesinin (*Milliyet*, 06.10.1992) ardından ilçeye giden altı kişilik Alman avukat heyeti ilçede iş yeri ve araçların büyük oranda tahrip edildiğini, halkın yiyecek sıkıntısı çektiğini söylüyordu (*Cumhuriyet*, 08.10.1992). Ergün Gürsoy imzalı bir haberde ise halkın büyük bir kısmının ilçeyi terk ettiği, halk ile yapılan görüşmelerde otelde yanarak can veren Narin Otel sahibi Vahit Narin'in güvenlik güçlerince otele kapatılıp diri diri yakıldığı, nedeninin ise kızının PKK militanı olmasıyla ilişkili olduğu belirtiliyordu (*Cumhuriyet*, 09.10.1992). Yine olaydan sonra milletvekillerinden oluşan bir heyette yer alan ANAP Konya milletvekili Mehmet Keçeciler, partisinin grubunda yaptığı konuşmada ilçeyi ziyaret ettiklerinde gördükleri manzaranın korkunç olduğunu, evlerin ve dükkânların yakıldığını, caddelerde yanmış araçlar bulunduğunu, evlerin duvarlarında mermi ve roketatar izleri gördüklerini söylüyordu (*Cumhuriyet*, 14.10.1992).

Kulp çarşısının büyük oranda yakılması²⁵, tahrip edilmesi ve bir sivilin ölümüyle sonuçlanan olayın ardından OHAL Valisi ve diğer devlet yetkilileri her ne kadar suçu PKK'ye yüklemeye çalışsalar da ilçedeki vatandaşların beyanları, incelemede bulunmak üzere gelen heyetlerin açıklamaları tam tersini gösteriyordu. Nitekim ilçedeki resmi devlet binalarında tek bir kurşun izi olmaması da bunun en açık delili idi. Kulp'taki bu olay ilçe merkezinden başka yerleşim yerlerine göçü artırmasının yanı sıra, 1991'in başından beri ilçe merkezinde PKK lehine artan siyasal mobilizasyonun direncini de kırarak koruculaştırma sürecine yeni bir ivme kazandırdı.

25 Bu saldırıda 35 işyeri, 7 konut ağır, 33 işyeri ve 32 konut orta, 12 işyeri ve 68 konut da hafif oranda tahrip edilmişti. Yine sivil vatandaşlara ait 5 otomobil, 1 otobüs, 4 minibüs, 4 kamyon ve 1 traktör yakılarak enkaz haline getirilmiş ve ardı arkası ksilmeyen taramalarda onlarca büyük ve küçük baş hayvan öldürülmüştü (*Mücadele*, 31.10.1992).

Devletin Şırnak ile başlayan, Kulp ile devam eden kent merkezlerinin yakılması geleneği Lice ile devam etti. 22 Ekim 1993 günü Tuğgeneral Bahtiyar Aydın'ın öldürülmesi gerekçe gösterilerek başlayan olayların ardından Lice adeta yok oldu. General Aydın'ın PKK tarafından öldürüldüğünü²⁶ öne süren güvenlik güçleri üç gün boyunca ilçeyi ablukaya alarak, giriş-çıkışları yasakladı, hiçbir gazetecinin ilçeye girişine izin vermedi. 26 Ekim'de basın mensuplarının ilçeye girişine izin verildiğinde görünen manzara yanmış, yakılmış bir kent görüntüsü idi (*Mücadele*, 30.10.1993). Olayları araştırmak üzere ilçeye giden ANAP'lı Işın Çelebi yaptığı gözlemler ve halk ile görüşmelerinin ardından durumu şöyle özetliyordu :

Lice'de 401 konut ve 241 işyeri hasar görmüştür. Resmi rakamlara göre 13 kişi ölmüştür ancak halk arasında 30 kişinin öldüğü söylenmektedir. 34 kişi yaralanmış, 74 kişi gözaltına alınmıştır. Bunlardan ikisi kadındır. Olaylardan sonra ele geçirilen silahlar ise sadece iki makinalı tüfek ve bir roketatardır. Lice'de olaylar yaklaşık 12 saat sürmüştür. Olaylar sabah saat 09:30'da benzin almaya giden polis otosuna PKK'nin ateş açmasıyla başlamış... Olaylar sırasında yaklaşık 1500 evin 400'u tamamen yanmıştır. Halkın büyük bir kısmı sokakta kalmıştır. Halk Lice'den kaçmaktadır (Cumhuriyet, 02.11;1993) .

Olayları yerinde gözlemek üzere Lice'ye giden Alman Yeşiller Partisi'nden bir heyet ise incelemeler sonrasında yaptığı açıklamada tahribatı PKK'nin değil askerlerin yaptığını, 25 kişinin öldüğünü, 150 kişinin ise kayıp olduğunu belirtiyordu. Olayın Bahtiyar Aydın'ın ölümüyle ilgisi olmadığını, generalin 22 Ekim günü saat 12:00 sularında vurulduğunu oysa olayların sabah 09:00 civarında polis otosuna yapılan saldırının ardından başladığını belirten heyet, olayda en az 400 evin tamamen veya kısmen yakıldığını belirtiyordu (*Cumhuriyet*, 02.11.1993). Yine Lice Belediye Başkanı Nazmi Balkaş da 22 Ekim sabahından itibaren 36 saat boyunca asker ve polisin ilçeyi yerle bir ettiğini, 249 işyeri ve 421 konutun tamamen yakıldığını, resmi kurumların tamamının sağlam olarak yerinde durduğunu, polis çocuklarının olaylardan önce okuldan alındığını yani olayın daha önceden planlandığını söylüyordu (*Cumhuriyet*, 03.11.1993). Baştan aşağı yerle bir edilen Lice'de, bu olayın üstünden bir yıl dahi geçmeden aynı katliam ve yıldırma pratiği yeniden devreye sokuldu. Yine "teröristlerin ilçeyi bastığı" gerekçe gösterilerek 4 Ağustos 1994'te ilçe tekrar yakıldı, olayda bir kişi öldü, 20 kişi yaralandı (*Birgün*, 26.03.2013). Dönemin Re-

26 PKK olaydan hemen sonraki gün yaptığı açıklamada Bahtiyar Aydın'ın ölümü ile hiçbir ilgisinin olmadığını belirterek eylemi üstlenmemesine rağmen Türk basınında olay hep PKK'nin Bahtiyar Aydın'ı öldürmesi ve ilçe merkezine saldırmasının ardından gelişmiş gibi gösterildi. Ayrıca günümüzde Bahtiyar Aydın'ın devlet güçleri tarafından öldürüldüğü biliniyor.

fah Partisi Genel Başkan Yardımcısı Şevket Kazan, parti heyeti ile birlikte ilçede yaptığı incelemeler sonrasında yaptığı basın açıklamasında “Meydana gelen olayda 108 ev yanmıştır. Evlerin teröristler tarafından yakıldığı iddiaları inandırıcı değil” diyordu (*Cumhuriyet*, 28.08.1994).²⁷

Korucu olmaya direnen Lice'de gerçekleşen bu olaylar Şırnak ile birlikte son 30 yıllık savaşta gerçekleşen en kapsamlı yağma harekâtıydı. Daha önce de belirttiğimiz gibi 1990-95 arası dönemde ilçe merkez nüfusunun yarı yarıya azalmasına neden olan bu olay o dönemdeki devlet rejiminin herkesin gözü önünde gerçekleştirdiği hak ihlallerinde “terörler mücadele” gerekçesi altında sınır tanımadığını apaçık ortaya koymaktaydı.

Özel Savaş Yöntemi Olarak Kontrgerilla Faaliyetleri ve Hizbullah

Devlet, 1990'ların ortalarına kadar, koruculuk sistemi üzerinden toplum içerisinde bir ayrışma yaratmayı ve zorunlu göç aracılığıyla da Kürt kırsal bölgelerini insansızlaştırıp PKK'ye yönelik lojistik desteği kesmeyi büyük oranda başardıysa da PKK'nin siyasal alandaki yükselişine engel olamadı. Bu yüzden koruculuk ve zorla yerinden etme hamlelerinin dışında başvurduğu bazı özel savaş yöntemleriyle de Kürt hareketine yönelik sempatiyi azaltmaktan geri durmadı. Bu kapsamda ilk olarak 1983 yılında kurulan JİTEM²⁸ harekete geçirilerek Kürdistan coğrafyasında sivillere yönelik binlerce faili meçhul cinayet işlendi. Ordu bir yandan 1990'ların başında mevcut yapısıyla PKK ile mücadele edemeyeceğini fark edip özellikle soğuk savaş döneminde çokça uygulanmış “topyekûn savaş” stratejisinden vazgeçip ”düşük yoğunluklu” alan hâkimiyetine dayanan savaş stratejisine göre yeniden örgütlenirken (Jongerden, 2008), diğer yandan da özel savaş yöntemlerini harekete geçirerek radikal bir değişikliğe gitti. Bu kapsamda koruculuk ve zorla yerinden ettirme yöntemleri “düşük yoğunluklu” savaş stratejisi doğrultusunda uygulamaya sokulurken ; faili meçhul cinayetler

27 Gazeteye yansıyan haberde de görüldüğü üzere doksanların ortalarına gelindiğinde devlet retoriklerinde de bir değişiklik söz konusu idi. Bu söylemsel değişikliğin nedeni artan şiddet olaylarının açıklanamaz boyutlara ulaşması ve Kürt halkının bu şiddet hafızasını artık belli kanallar üzerinden aktarmaya başlaması idi. Politik söylemsel alandaki bu değişim aslında hafızanın aktarımı ve hatta şiddet hikayelerinin de daha görünür olmasıyla alakalıydı.

28 1983'te Jandarma İstihbarat Grup Komutanlığı adıyla kurulan yapının ismi 1987'de Jandarma istihbarat ve Terörle Mücadele (JİTEM) olarak değiştirildi. PKK saldırılarının bölgede yoğunlaşması üzerine düzenli istihbarat toplamakta zorlanan Milli istihbarat Teşkilatı (MİT) yerine daha çok eski PKK militanlarından oluşan itirafçıların sağladıkları bilgilerle sivillere yönelik cinayetler gerçekleştiren JİTEM bölgede büyük bir korku dalgası yarattı (Kılıç, 2009).

ve gözaltında zorla kaybettirme²⁹ gibi faaliyetler de özel savaş yönteminin sonuçları olarak ortaya çıktı. Nitekim aşağıdaki tabloda da çok net bir şekilde görüldüğü üzere, sivillerin kaçırılarak kaybettirildiği süreç tam olarak bu stratejinin Diyarbakır için gerçekleştiği 1993-94 süreciyle başlatıldı.³⁰ Hafıza Merkezi'nin hazırladığı rapora göre de zorla kaybetmelerin en yoğun gerçekleştiği dönem 1993-96 yıllarıdır. 1991-99 arası dönemde bu stratejinin başta Diyarbakır olmak üzere OHAL kapsamındaki illerde yoğunlukla kullanıldığı görülüyor (2013: 23). Raporun verilerine göre 1991-99 arası Diyarbakır merkez ve ilçelerinde toplam 364 kişi zorla kaybedildi. Tabloda da görüldüğü üzere bu kaybetmelerin neredeyse yarısına yakını Kulp, Lice ve Silvan'da gerçekleşti.

Tablo 4: Kulp, Lice Ve Silvan'da Sivil Kayıplar (1993-1999)				
Yıl	Kulp	Lice	Silvan	Toplam
1993	12	-	4	16
1994	17	38	22	77
1995	3	6	2	11
1996	4	11	7	22
1997	2	13	1	16
1998	14	-	1	15
1999	1	2	1	4
Toplam	53	70	38	161

29 Hafıza Merkezi'nin hazırladığı « Konuşulmayan gerçek : Zorla Kaybetmeler » isimli raporda belirtildiği üzere (2013 :11), 'Birleşmiş Milletler Herkesin Zorla Kaybetmelere Karşı Korunması Hakkında Uluslararası Sözleşme'ye göre 'zorla kaybetme' terimi, "(...) devlet görevlilerinin ya da devletin yetkilendirmesi, desteği veya göz yummasıyla hareket eden kişilerin ya da kişi gruplarının gözaltına alma, tutuklama, kaçırma ya da diğer herhangi bir biçimde özgürlükten yoksun bırakması ve bu durumdaki bir kimseyi, özgürlükten yoksun bırakmayı kabul etmenin reddedilmesi veya kaybedilen kişinin akıbetinin ya da nerede olduğunun gizlenmesiyle, hukukun koruması dışına çıkarması(...)durumunu ifade eder.

30 1980-2000 arası kayıtların incelenmesi sonrasında; Kulp, Lice ve Silvan'da sivil kayıpların tabloda da görüldüğü üzere, 1993 ile başladığı görülmüştür. Bütün sivillerin JİTEM gibi özel savaş yöntemlerini kullanan "derin devlet" yapıları tarafından kaybettirildiğini söylemek mümkün olmasa da büyük bir kısmının bu yapılar tarafından gerçekleştirildiği hak örgütlerince de kabul edilmektedir. Veriler Hafıza Merkezi'nin hazırladığı "Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler" başlıklı rapor (2013: 23) ve proje kapsamında hazırladığı istatistiklere göre hazırlanmıştır. Zorla kaybedilenlerin sayısına dair bu rakamların büyük bir kısmı henüz hukuki olarak kesinleşmemiş durumdadır. Veriler içerisinde sadece Kulp'tan 18, Lice'den 10 ve Silvan'dan 1 kişinin zorla kaybedildiği hukuki olarak kesinleşmiş durumdadır. Yine verilerin hazırlanmasında THİV, İHD ve Helmut Oberdiek tarafından hazırlanan kayıtlar da incelenmiştir.

Gözaltında zorla kaybettirmeye dair detayları bilinen olaylardan birisi, 9 Ekim 1993 yılında Yavuz Ertürk emrindeki Bolu Komando Dağ Tugayı'nın bir askeri operasyonu sırasında Alaca köyü Kepir bölgesi civarında gözaltına alınan on bir köylüyle ilgili olanıdır.³¹ Kulp'a bağlı Şenyayla bölgesinde yaylaya çıkan 11 köylüye ait kemikler, 2004 yılında ortaya çıkarılmıştı. 2006'da Adli Tıp Kurumu'nun incelenmesi sonrasında kemiklerin kaybolan köylülere ait olduğu kesinlik kazanmış oldu (*Cumhuriyet*, 13.02.2006). Yine Kulp'takine benzer bir gözaltında zorla kaybettirme olayı da 1994 yılında Lice'de gerçekleşti. Bölgede görev yapan Bolu Dağ Komando Tugayı'na mensup askerler tarafından Lice İlçesi'nde gözaltına alınan 8 kişiden bir daha haber alınmadı. Kayıp yakınlarından girişimleri sonucu 2003 yılında kaybolan 8 kişinin kemikleri Kulp'a bağlı Bağcılar Köyü yakınlarındaki bir toplu mezarda bulundu.

Devlet ile PKK arasında devam eden savaşta; koruculardan sonra, 1990'lı yılların başında Diyarbakır merkez, Silvan, Batman ve Nusaybin başta olmak üzere birçok Kürt şehrinde PKK ile savaşan bir diğer aktör ortaya çıktı: Hizbullah³². Kendisini PKK'nin sınıf temelli Marksist-Leninist çizgisine muhalif olan radikal İslamcı bir hareket olarak deklare eden Hizbullah'ın temellerinin, 1980 askeri darbesinden sonra gerçekleşen bir toplantıda atıldığı ileri sürülmektedir.³³ Toplantıya katılanlardan Hüseyin Velioğlu, ilk ayrışmalardan sonra kurulan İlim grubunun lideri, Fidan Göngür ise Menzil grubunun lideri oldu. Daha sonra özellikle PKK ile İlim grubu arasında çıkan çatışmada tarafsız kalmayı tercih eden İran yanlısı Menzil grubunun lideri Fidan Göngür ise, Hüseyin Velioğlu'nun talimatıyla öldürüldü (Çakır, 2011: 58).

1990'lı yılların başında PKK başta olmak üzere milliyetçi ve solcu/laik örgütlerin Kürt bölgesinde hâkimiyet kurmasından rahatsız olan bazı dindar çevreler de Hizbullah'ı destekledi. Birçok köy, medrese, cami³⁴ ve öğrenci

31 Olayla ilgili ayrıntılı bir rapor TBMM bünyesinde kurulan bir heyetin yaptığı incelemelere dayanmaktadır. <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/belge/kr_22DiyarbakirKulp.pdf>

32 Türkiye'de kurulan Hizbullah'ın 1982 yılında Lübnan'da kurulan Hizbullah örgütü ile isim benzerliği dışında herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır. Nitekim Lübnan Hizbullah'ı, yaptığı açıklamada Türkiye'deki Hizbullah örgütü ile herhangi bir ilişkisinin bulunmadığını belirtmiştir. Türkiye'deki Hizbullah'ın İran ile ilişkisi hakkında ise birçok farklı iddia bulunmaktadır.

33 Toplantıya sonradan İlim grubunun lideri olacak Hüseyin Velioğlu, Menzil grubunun liderleri olacak Molla Mansur Güzelsoy ve Fidan Göngür ile örgütün üst düzey yöneticileri olacak olan Ubeydullah Dalar, İhsan Yeşilirmak ve Abdullah Yiğit gibi isimler katılmıştı.

34 Çitlioğlu'nun (2001:176) belirttiğine göre Diyarbakır Valiliği'nin verdiği resmi rakamlara göre 1994-96 arası dönemde Hizbullah'ın İlim grubuna bağlı 70 civarında cami bulunmaktaydı.

yurtlarında örgütlenme faaliyetlerine başlayan Hizbullah özellikle Diyarbakır, Batman, Bingöl, Nusaybin ve Silvan'da güçlenmeye başladı (Dorronsoro, 2004: 15). PKK ile Hizbullah arasındaki şiddete meyyal gidişatta ilk çatışma, 17 Mayıs 1991'de PKK'nin Hizbullah yöneticilerinden Şerif Karaaslan'ın İdil'deki evini basıp anne ve babasını öldürmesi ile patlak verdi. Hizbullah ise bu eyleme 3 Aralık 1991'de PKK yöneticisi olduğunu iddia ettiği Süryani asıllı Mihail Bayro'yu İdil kent merkezinde öldürerek karşılık verdi (Çakır, 2011: 69). Bu tarihten itibaren yaklaşık üç yıl boyunca birçok Kürt kentinde tam bir şiddet dalgası ortaya çıktı.

Kent merkezlerinde hemen her gün birkaç sivilin ölümüyle sonuçlanan bu kanlı çatışmanın en önemli merkezlerinden birisi de, 90'ların başında PKK'nin oldukça güçlü bir tabanın bulunduğu Silvan idi. Silvan'daki ilk çatışma 1992'nin başlarında gerçekleşti. Bunun ardından, özellikle ilçe merkezi tam bir sivil savaş alanına dönüştü. Sabah, PKK ya da Hizbullah tarafından bir eylem gerçekleşmişse, öğleden sonra diğer örgüt mutlaka karşılık vermekteydi. 9 Nisan 1992'de, OHAL Diyarbakır Valisi Ünal Erkan'a dayandırılarak verilen bir haberde ilçede süren çatışmalar neticesinde son on gün içerisinde 7 sivilin öldüğü ve bunun üzerine ilçede sokağa çıkma yasağı başlatıldığı belirtilmekteydi (*Cumhuriyet*, 09.04.1992). Yine aynı gazetenin verdiği bilgilere göre, 23 Eylül 1992'ye gelindiğinde ilçede gerçekleşen cinayet sayısı 41'e, 1 Ocak 1993'te ise 169'a yükselmişti. Vali'nin 1992'de ilk defa, süren çatışmalarda gözaltına alınan 8 kişinin "Hizbullahçımız" dediğini söylemesi üzerine Hizbullah'ın bir örgüt öldüğü devlet tarafından da resmen açıklanmış oldu. 1993'ün başlarından itibaren ise Hizbullah'ın kim olduğu, nasıl kurulduğu, amacının ne olduğuna dair haberler yapılmaya başlandı.³⁵ 6 Şubat 1993 tarihli Cumhuriyet gazetesinin "Hizbullah'a Göz Yumuldu" başlıklı haberinde devletin PKK'ye karşı mücadele adına Hizbullah'ı palazlandığı belirtiliyor ve gerçekleşen 587 cinayetin 176'sinin Silvan'da olduğu ifade ediliyordu.

Ölenler içinde doktor, öğretmen, memur, siyasetçi, esnaf vb. meslek gruplarından siviller yer alıyordu. Dönemin İlçe Belediye Başkanı Fadıl Erde de : "Bölgede ilan edilmemiş bir iç savaş var, vatandaş bunun dışında, bu savaştan haberi yok. Ölenlerin yüzde biri bile PKK'li değil. Birtakım basın yayın organları bu olayları iki terör örgütünün çatışması olarak lanse ediyorlar. Bu böyle değil. Bu işlerin ucu devlete dokununca yetkililer açıklama yapmak zorunda kalıyor" diyerek Hizbullah ile devlet arasındaki ilişkiyi ima

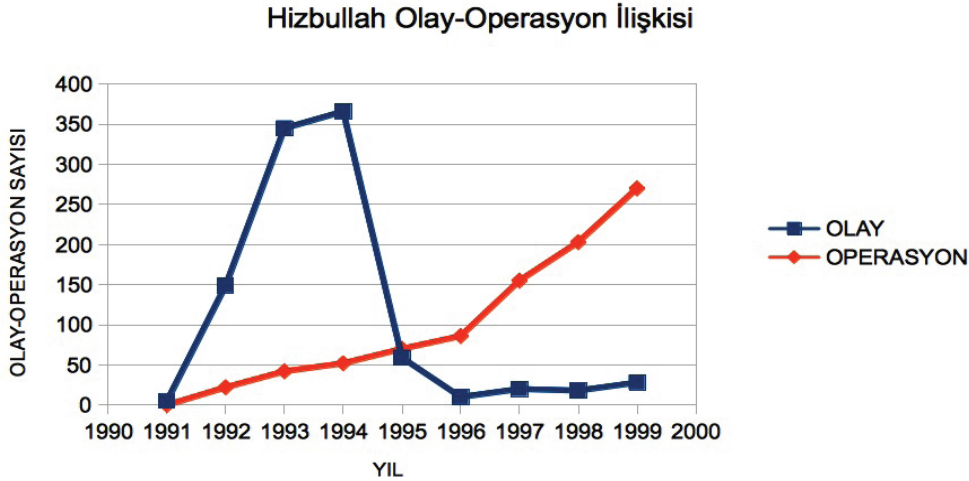
35 2000'e Doğru Dergisi 16 Şubat 1992'de Halit Güngen imzalı "Hizbullah Çevik Kuvvet Merkezi'nde Eğitiliyor" başlıkla kapakla çıktı. Halit Güngen, Hizbullah'ın Emniyet birimlerinde eğitim aldığı iddiasını kaleme aldıktan iki gün sonra 18 Şubat 1992'de, bürosunda Hizbullahçılar tarafından öldürüldü. Ayrıntılı haber için bkz. <http://www.radikal.com.tr/turkiye/abimin_katilini_affediyorum-1036308>

ediyordu. Ayrıca, Erdede ilçe nüfusunun bu olaylardan dolayı 60 binden 25 bine düştüğünü belirtiyordu (*Cumhuriyet*, 07.02.1993). Resmi bir rapora göre 1993 yılında en yüksek düzeye ulaşan PKK-Hizbullah çatışmasında 1991-95 arasında yaklaşık 700 kişi hayatını kaybetti. Ölenlerin 500 kadarının Hizbullah-İlim örgütü, 200 kadarının ise PKK tarafından öldürüldüğü belirtiliyordu. Silvan'da ölenlerin sayısı en az 250 idi (Parlak, 2013:8). PKK, Hizbullah'a karşı en büyük eylemini 25 Temmuz 1992'de Hizbullah'ın merkezlerinden birisi olan Silvan'a bağlı Yolaç (Sûsa) köyünü basarak camide bulunan 10 Hizbullah mensubunu öldürerek gerçekleştirdi. Hizbullah ise başta dönemin DEP Mardin Milletvekili Mehmet Sincar olmak üzere birçok siyasetçi ve gazeteciyi öldürerek karşılık verdi (Çakır, 2011: 70).

Hizbullah ile devlet arasındaki bağ henüz net olarak açığa çıkarılmamış olsa da, başta Silvan olmak üzere her üç ilçede gerçekleştirilen görüşmelerin nerdeyse tamamında 90'lı yıllarda devletin Hizbullah'ı PKK'nin bölgede yükselen gücünü kırmak için kurduğu ya da desteklediği yönünde yaygın bir inanış vardı. Çoğu görüşmeci devletin koruculukla başaramadığını bu defa din üzerinden yapmaya kalkıştığını belirtti. Hâlâ resmi olarak kanıtlanmamış olsa da daha önce devletin çeşitli kademelerinde çalışmış birçok kişinin ifade ettiğine³⁶ göre Türk devleti, PKK ile mücadele etmesi için Hizbullah'a göz yumdu ve alt düzeyde bazı birimler örgüte destek sundu (Çakır, 2011: 88). Bu durumu destekleyen bir diğer önemli nicel veri ise Hizbullah'ın yıllara göre gerçekleştirdiği eylem sayısı ile devletin örgüte yönelik gerçekleştirdiği operasyon sayıları arasındaki ters ilişkidir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere Hizbullah eylemlerinin en yoğun olduğu 1991-95 arasında operasyonlar çok düşük oranda iken eylemlerinin hızla

36 Emekli Albay Arif Doğan, yazdığı JİTEM'i Ben Kurdum (2011) isimli kitabında Hizbullah-Devlet ilişkisine dair şunları belirtmektedir : *“Biz de karşı propaganda faaliyetlerinde bulunmak amacıyla o sıralarda Batman bölgesinde ajan ve muhbir olarak kullandığımız Hüseyin Velioglu adlı çok akıllı bir kişiyi görevlendirdik. Çok dindar ve donanımlı bir kişiydi. Ülkücü tandanslıydı. Milliyetçiydi. Bunun üzerine Velioglu'nun kendi seçtiği adamlardan oluşan bir kadro ile faaliyetlerine başlamasına imkân verdik. Gercüş bölgesinde istihdam edilmeye başlandılar, eğitimlerini de Hüseyin Velioglu veriyordu... Gittikleri yerde çalışırken emniyetlerini GKK yürütüyordu. O zaman Hizbulkontr içinde Geçici Köy Korucuları'nın da olması gerekiyordu. Çünkü biz onları oraya gönderip ayrıca koruyamazdık ama onların içinde silahlı unsur olursa bir iki defa karşılık verirse onun üzerine GKK da Hizbulkontr'un içine katıldı, bunu kimse bilmez ».* Yine Ruşen Çakır'ın (2011: 89) aktardığına göre eski İçişleri Bakanı Mehmet Ağar, katıldığı bir televizyon programında devletin Hizbullah'la işbirliği yapmak gibi resmi bir politikası olmadığını buna karşılık alt düzeyde bazı güvenlik güçlerinin Hizbullah militanlarına “İyi muamele etmiş olabileceklerini” kabul ettiğini belirtiyor. Yine Çakır'ın (2011: 88) aktardığına göre bir Emniyet raporunda, “Yıllara göre olaylar azalırken operasyonlar artmıştır” denilmekte ve bu durum şöyle ifade edilmektedir : “Bunda en önemli etken örgütün ilk kuruluş yıllarında güvenlik kuvvetlerinin bölgede faaliyet gösteren bölücü örgüt PKK ile yapılan müdahale ile meşgul olmasıdır.”.

azaldığı 1995-2000 arasında operasyonların çok yüksek düzeye çıktığı görülmüyor. Çakır'a (2011:88) göre bu durumdan : "...devletin örgütü doğrudan yönlendirmese bile en azından başkalarına yönelik eylemlerine göz yumduğu sonucu rahatlıkla çıkarılabilir”.

Devletin Hizbullah'ı desteklediği ya da en düşük ihtimalle PKK ve sivillere yönelik öldürme eylemlerine uzun bir süre göz yumduğu gerçeğine rağmen, Hizbullah'ın Silvan'da bir sosyal tabanı olduğu ve PKK'ye karşı gösterdiği direncin de bu taban sayesinde mümkün olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle 1970'li yıllarda ilçede yükselen Kürt hareketinin sağladığı politik ortam sayesinde, hızlı bir şekilde ilçede güçlü bir dominasyon yaratan PKK'den rahatsız olan küçük burjuva ya da orta sınıf³⁷ kesiminin öncülüğünde örgütlenen Hizbullah'ın silahlı militanları ise sosyo-ekonomik motivasyonlarla ilçeye merkezine göç eden ve herhangi bir politik angajmanı olmayan genç yoksul köylülerden oluşmaktaydı (Dorronsoro, 2004: 15).

Hizbullah'ın Kürdistan'ın sadece belirli merkezlerinde oldukça etkili bir örgütlenme kapasitesi yaratmış olmasına rağmen bazı bölgelerde hiçbir şekilde bir taban yaratamamış olmasının nedenleri ve etkili olduğu bölgelerde güçlenmesini sağlayan toplumsal veya dışsal (devlet) dinamiklerin ne olduğunu kavrayabilmek için yerel çalışmaların yapılması önemli ihtiyaç olarak durmaktadır. Bu bağlamda örneğin çalışma alanımızı oluşturan Kulp, Lice ve Silvan içerisinde Hizbullah'ın sadece Silvan'da ortaya çıkmasını nasıl açıklayabiliriz? Diyarbakır bölgesinde güçlü bir dini çekim merkezi olan Silvan'ın İslami hareketlerle eskiden beri süregelen ilişkileri ve medrese geleneğinin Hizbullah'ın ilçede taban bulmasında önemli etkenler olduğunu söylemek mümkün. Buna ek olarak, 1960'lı ve 70'li yıllarda Silvan'daki siyasallaşma

37 Örneğin Emniyet verilerine göre 2000-2001 arası yakalanan 4.000 Hizbullah militanının 400'u memur ve bunlardan 70 tanesi ise öğretmendi (Dorronsoro, 2004).

sürecine bakıldığında, sadece Kürt sol hareketinin değil aynı zamanda düzen partileri ile iç içe geçmiş bir sağ hareketin diğer ilçelere göre daha yerleşik ve siyasal kutuplaşmanın daha güçlü olduğu görülebilir. Ayrıca, Hizbullah lideri Hüseyin Velioğlu'nun 1990 öncesi yıllarda Diyarbakır merkezde açtığı yayınevi üzerinden oluşan çevrenin Silvan'daki yerel aktörler ile güçlü ilişkiler kurduğu da bilinmektedir.

Kulp'ta yaptığım bazı görüşmelerde ortaya çıkan önemli ayrıntılardan birisi de yine bu konuyla ilgilidir. 4 Mayıs 1992 yılında PKK tarafından³⁸ kaçırıldığı iddia edilen ve 20 Mayıs'ta cesedi Kulp Çayı kenarında bulunan öğretmen Orhan Korkmaz'ın Hizbullah'a yakın olduğu, özellikle ilçe merkezindeki lisede örgütlenme çalışmaları yürüttüğü ve öldürüldükten sonra da Kulp'ta henüz ciddi bir örgütlülük tabanı oluşturamayan Hizbullah'ın gelişemediği belirtiliyor.

Ayrıca, özellikle Kulp ve Lice'nin nüfuslarının az olması ve ilçe merkezlerinde toplumsal ilişkilerin yoğunluğu ve söz konusu iken, Silvan'daki yüksek kent nüfusu Hizbullah'ın gizli örgütlenme faaliyetleri için bir fırsat teşkil ediyordu. Her ne kadar tarihsel ve demografik nedenler Hizbullah'ın neden bazı ilçelerde etkin olabilirken diğerlerinde olmadığına dair açıklayıcı olabilse de, devletin ve para-militer güçlerin yürüttüğü savaş politikalarının hâlâ aydınlatılmamış olan hakikatleri nedeniyle, bu konuya dair sahipsiz analizler yapmanın çok zor olduğunu belirtmek gerekiyor.

PKK'nin Topyekûn Direnişi ve Karşı Koyma Stratejileri

Kitlese Mobilizasyon ve *Serbildan'lar*

1984'te ilk silahlı eylemini gerçekleştiren PKK'ye yönelik devletin ilk tepkisi örgütün birkaç “eşkıya ve çapulcudan” ibaret olduğu ve kısa bir sürede bastırılacakları yönündeydi. Ancak önceki bölümlerde ayrıntılı değindiğimiz üzere 90'ların başına gelindiğinde PKK sadece silahlı mücadele gücünü yükseltmekle kalmamış ilçe ve şehir merkezlerinde de ciddi bir kitlese taban da oluşturmayı başarmıştı. Söz konusu süreç, Botan bölgesi olarak tarif edilen Şırnak, Hakkari ve kısmen Mardin bölgelerinde 90'lardan önce başlamışken, kuzeyde ve sınıra uzak kalan Diyarbakır gibi yerlerde daha geç başladı. Örneğin Diyarbakır, PKK tarafından 1987'de eyalet olarak

38 PKK'nin belirtilen tarihlerde öğretmenlere yönelik bu tür eylemleri olmuş ve bunlar örgütün resmi yayın organı Serxwebûn'a yansıtılmasına rağmen adı geçen Orhan Korkmaz'a dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Fakat örgütün eylemi reddettiğine dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Ölümüne dair ailesi ile yapılan bir röportaj şu adreste yayınlanmıştır : <http://www.sehidlerimiz.com/o-oe-p-tuem-ehidler/344-orhan-korkmaz.html>

tanımlandı ve silahlı direniş için örgütlenme çalışmaları bundan sonra hızlandı. Nitekim ilerleyen kısımlarda göreceğimiz üzere 90'ların başına kadar örgüte katılım oranları görece düşüktü. 90'ların başında ise Kulp, Lice ve Silvan gibi dağlık bölgelerde yoğunlaşan silahlı grupların dışında, kent merkezlerinde yükselen bir kitlesel mobilizasyon ortaya çıktı.

Özellikle 1990-93 arası dönemde ölen gerillaların cenazelerinin sahiplenmesinde ortaya çıkan kitlesel yürüyüşler ve aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, çatışma, ölüm, koruculuk baskısı gibi nedenlerden kaynaklı kepenk kapatma, okul boykotu ve kontak kapatma gibi eylemler her üç ilçede de gündelik hayatın bir parçası haline geldi. Bu tür sivil protesto eylemleri özellikle PKK tarafından Kürtlerin adeta yeniden doğuşunu simgeleyen sembolik bir anlama kavuşturulan Newroz'da (Güneş, 2013), PKK'nin kuruluş ve silahlı mücadeleye başlama yıldönümlerinde, ilçelerden PKK saflarına katılan gerillaların ölümlerinin ardından³⁹, Kürdistan'ın başka bölgelerinde gerçekleşen geniş çaplı hak ihlalleri⁴⁰ ve köylerde sivillere yönelik devlet baskısı gibi durumlarda gerçekleşiyordu⁴¹.

Tablo 5 : Gazetelere Göre Kulp, Lice ve Silvan'da Kepenk Kapatma ve Okul Boykotu (1990-1993) ⁴³									
Yıl	Kulp			Lice			Silvan		
	Serxwebûn	Cumhuriyet	Milliyet	Serxwebûn	Cumhuriyet	Milliyet	Serxwebûn	Cumhuriyet	Milliyet
1990	-	-	-	6	3	1	1	1	1
1991	9	7	1	15	14	4	13	12	3
1992	8	7	1	9	2	3	7	7	3
1993	1	1	-	1	1	1	-	1	-

Okul boykotları dalgası ilk olarak Silvan'da başladı. 17 Mart 1991'de yaklaşık bin civarında öğrenci okul yönetiminin baskı uyguladığını belirterek

39 Örneğin tabloya yansıyan kepenk kapatma eylemlerinin bir kısmı PKK'nin ilk askeri kanadı olan HRK'nin (Hêzên Rizgariya Kurdistan) ilk komutanı ve Silvanlı doğumlu « Egît » kod adlı Mahsum Korkmaz'ın 28 Mart 1986'daki ölümünden sonra her yıl gerçekleşen yıldönümlerinde yapılmaktaydı.

40 Örneğin 5 Temmuz 1991 yılında JİTEM tarafından kaçırılan ve 7 Temmuz'da cesedi bulunan HEP Diyarbakır il başkanı Vedat Aydın'ın ölüm yıldönümünde de her üç ilçede kepenk kapatma eylemleri gerçekleşmekteydi.

41 8 Aralık 1990'da Lice'ye bağlı Dibek ve çevre köylerine yönelik korucu baskısından dolayı köylüler ilçe merkezine yürüdü ve bu askerlerin baskısını protesto etmek için ilçe esnafı kepenk kapattı ve çocuklar okulu boykot etti (Serxwebûn ve Cumhuriyet).

42 Eylemlerin büyük bir kısmı kepenk kapatma olsa da, kepenk kapatmaların olduğu günlerin dışında da okul boykotu ve kontak kapatma eylemleri de gerçekleşmekteydi. Tablo hazırlanırken, aynı günde gerçekleşen eylemler tek eylem olarak hesaplanmış fakat farklı günlerde gerçekleşen okul boykotu, kepenk kapatma ya da kontak kapatma eylemleri, farklı eylemler olarak hesaplanmıştır.

yürüyüş yaptı. Askerin ateş açması sonucu ikisi ağır beş eylemci yaralandı. Olay üzerine okul müdürü ve bir öğretmen açığa alınmak zorunda kaldı fakat öğrenciler okul boykotu eylemini devam ettirdiler. Öğrenci velileri söz konusu müdür ve öğretmenin sürekli öğrencilere “Siz Kürtler adam olmazsınız, gidin haydut olun” dediğini ve bu kişiler ilçe dışına çıkarılmadığı süreç eylemlerine devam edeceklerini belirtiyorlardı (*Cumhuriyet*, 18.03.1991).

Bu kitlesel eylemler içerisinde en önemlisi yürüyüşlerdi. Devletin bütün şiddet araçlarını devreye sokmasına rağmen binlerce insan bu yürüyüşlere katılmaktan geri durmadı. Bunların ilki 8 Aralık 1990'da Lice'de gerçekleşti. Korucu olmaya zorlanan Dibek, Serin, Arıklı ve Çağdaş köylüleri bu durumu protesto amacıyla ilçe merkezine yürüyüş yaptı. Askerin kalabalığa ateş açması sonucu iki sivil hayatını kaybetti (*Serxwebûn*, 1990: 108; *Cumhuriyet*, 08.12.1990). İkincisi de yine 18 Aralık 1991'de Lice'de gerçekleşti. 15 Aralık tarihinde Gökçe köyü muhtarı ve diğer bir köylünün özel timlerce gözaltına alınmasının ardından Lice'nin köylerinden yaklaşık üç bin kişilik bir kalabalık gözaltına alınan vatandaşların durumunu öğrenmek için ilçe kaymakamlığına yürüdü. Kalabalığın, tüm baskı ve tehditlere rağmen dağılmaması üzerine ilçe kaymakamı üç temsilci ile görüşmek zorunda kaldı ve sivillerin sağ olduğunu belirtti (*Serxwebûn*, 1991).

Bu yürüyüşler içerisinde en kanlı biteni ise 19 Aralık 1991'de Kulp ve Solhan kırsalında öldürülen 16 gerillanın cenazelerinin halk tarafından sahiplenmesi ile başladı.⁴³ Önce Lice'den Kulp'a doğru yola çıkan 8 bin kişilik konvoy Sarum Çayı köprüsünde, Kulp ve Solhan kırsalındaki cenazeleri almaktan dönen 150 araçlık konvoy ise Kulp çayı köprüsü üzerindeki askeri arama noktasında durduruldu. Bunun üzerine ilçe merkezinden yaklaşık üç bin kişilik bir kitle köprüye doğru yürüyüşe geçti. Askeri yetkililer ile yapılan bütün görüşmelere rağmen cenazelerin geçişine kesinlikle izin verilmeyeceği belirtildi ve siviller üzerine ateş açıldı. Olay sonrasında 7 sivil yaşamını yitirdi ve onlarca kişi yaralandı. Aynı muamele Lice'den gelen kalabalığa yönelik olarak da gerçekleşti ve burada da 3 sivil yaşamını yitirdi (*Serxwebûn*, 1992: 1).⁴⁴ Olaydan sonra bir televizyon programında dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ile tartışan RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan : “Kulp ve Lice'de üç bin kişi kar üzerine yatırılarak

43 Bu olay Kulp'un doksanlı yıllardaki durumunu anlamak açısından son derece önemlidir. Yaptığım onlarca görüşmenin neredeyse hepsinde bu olay büyük bir kırılma anı olarak resmedilmektedir. Serhildan'lara katılımın en üst düzeye çıktığı bir dönemde devletin sivil vatandaşları öldürmesi PKK'ye yönelik ideolojik olarak ciddi bir angajmanı olmayan kitlelerin bir bölümünün sinmesine, geri çekilmesine neden olmuştur.

44 Ölen kişilerin sayısı hakkında verilen rakamlar tutarlı değildir. Cumhuriyet gazetesine göre olaylarda 8 sivil ve 3 asker öldü. Ölen sivillerin 5'i Kulp'ta, 3'u Lice'den (*Cumhuriyet*, 26.12.1991).

saatlerce bekletildi” diyordu. Yine olay günü, Kulp'ta olan HEP Diyarbakır İl Başkanı Hüseyin Turhallı olaya ilişkin şunları söylüyordu : “24 Aralık günü saat 09:45 sıralarında Kulp-Muş karayoluna çıkmak isteyen halka ateş açıldı. SHP milletvekili Mahmut Uyanık ile birlikteydik. Daha sonra 59 yurttaş gözaltına alındı. Geri kalan vatandaşların paltoları soyduruldu. Buzla kaplı zemin üzerine elleri başlarının üzerinde yüzüstü yatırılıp yaklaşık 6 saat bekletildiler. Yerlere yatırılanlar içinde bulunan genç kızlara cinsel tacizde bulunuldu” (*Cumhuriyet*, 30.12.1991). Turhallı'yı doğrulayan cümleleri bu defa olay günü orada bulunan 40 yaşındaki bir kadın anlatıyor:

“Saatlerce bizi yüzüstü yatırdılar. Bir komutan iki defa ayağındaki o kocaman botlarla kafamı ezdi, çok pis küfürler etti bana. Oradaki kalabalığın belki üçte biri kadınlardan oluşuyordu. Bizleri erkeklerden ayrı bir yerde yüzüstü yatırdılar ve etrafımızda dolanan komutan sürekli küfürler ediyordu, tekmeliyordu”. (Kişisel Görüşme, 18.09.2013, Kulp).

Bu kitlesel mobilizasyon araçlarında bir diğeri de Kürt siyasal hareketi tarafından zaman zaman gerçekleşen açlık grevleriydi. Özellikle 1991 yılında yeni Terörler Mücadele Yasası'nı protesto amacıyla tutuklu ve hükümlü yakınlarınca başlatılan açlık grevlerine Lice ve Silvan'dan da kitlesel katılım oldu.

Görüldüğü üzere, özellikle 1990-93 arası dönem her üç ilçede de halkın siyasal düzeyde yoğun bir şekilde mobilize olduğu önemli bir zaman aralığıydı. PKK bu dönemi *Serhildan* yani *isyan*, *başkaldırı* olarak tarif ediyor ve bir sonraki aşamanın halk savaşı olacağını öngörüyordu. PKK'nin hem silahlı mücadelede orduyu ciddi düzeyde zorladığı hem de siyasal taban desteğini kitlesel eylemlerle pekiştirdiği bu dönemde, devlet de sivil insanları öldürerek, vatandaşlara bu tür eylemlere katılmamaları yönünde baskı uygulayarak ve özel savaş yöntemlerini devreye sokarak PKK'nin daha fazla kitleselleşmesine engel olmaya çalışıyordu. Özellikle koruculuk sistemini yaygınlaştırması ve buna direnenleri köy yakmaları ve zorla yerinden etme yöntemleriyle pasifleştirmeye yetinmeyen devlet hem askeri alandaki ”topyekûn savaş” stratejisinden “düşük yoğunluklu savaş” stratejisine geçerek hem de JİTEM gibi “derin devlet” yapılarını harekete geçirerek bu yükselen kitlesel mobilizasyonun önüne geçmeye çalıştı. Büyük bir kısmı zorla yerinden edilmiş olan Kulp'ta, geriye kalanlar da ya korucu olmuş ya da büyük bir baskı ortamında siyasal kimliğini tamamen saklayan bir pozisyona mecbur kalmışlardı. Lice'de şiddet, baskı ve tehditlerle sürdürülen devlet geleneği halkı koruculaştırmaya yetmese de büyük bir korku ve yorgunluk yarattı. Lice köylerinin büyük bir kısmı 1993 sonu ve 94'te yakıldı/boşaltıldı. Silvan'da ise Hizbullah faktörü kamusal alandaki siyasal ifade biçimlerini tamamen sınırlamış durumdaydı.

Devlet Kurumlarının İşlevsizleştirilmesi Direniş, Seçimler ve Siyasal Meşruiyet

PKK'nin 90'ların başında arttırdığı eylemlerin bir kısmı da devletin köy ve kentlerdeki varlığını simgeleyen kurum ve kişilere yönelik saldırılardı. Bu eylemlerin başında okul yakmalar, devlet kurumlarına yönelik saldırılar, TEK ve DSI'ye bağlı şantiye baskınları ve araç kundaklamaları gelmekteydi. Bu tür eylemlerle PKK bir yandan yereldeki alan gücü ve hâkimiyetini ortaya koyuyor, bir yandan da devlet kurumlarının işleyişinde aksatmayı hedefliyordu. Ayrıca yine ilçe merkezlerine yönelik düzenlediği baskınlarla askeri kurum ve lojmanların taranması gibi eylemlerle doksanların başında bölgedeki askeri etkinliğini ortaya koyuyordu.

22 Eylül 1992'de Kulp ilçe merkezine baskın düzenleyen PKK, Tekel Tütün Deposu'nu ateşe verdi (*Serxwebûn*, 1992). Hemen üç gün sonra ise bu defa Halk Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı halı kursunu ateşe verildi (*Cumhuriyet*, 26.09.1992). 27 Ağustos 1993'te ise Silvan'daki Tekel binası PKK tarafından yakıldı (*Serxwebûn*, 1993). Bu eylemler içerisinde en çok ses getiren ve medyaya da yansıyanı ise okul yakmalarıydı. İlk olarak 9 Ekim 1987'de Lice'ye bağlı Ortaç Köyü İlkokulunu benzin dökerek ateşe veren PKK sonraki yıllarda bu tür eylemlerini artırdı.⁴⁵ PKK, devletin Kürdistan'a yönelik "sömürgeci politikalarının" en önemli aracı olarak eğitim kurumlarını görüyor ve bunları asimilasyonun merkezi olarak tarif ediyordu (*Serxwebûn*, Kasım 1993). Özellikle okul yakmaları ve daha sonraki bölümde bahsedeceğimiz öğretmenlere yönelik öldürme eylemleri de bu asimilasyon kurumlarının işlevsizleştirilmesi kapsamında gerçekleştiriliyordu.⁴⁶

PKK'nin devlete karşı yükselttiği silahlı mücadele ile birlikte güçlenen Kürt hareketi siyasal alanda da kurumsallaşarak Kürt halkı nezdinde bir temsil gücü oluşturma ve buna bağlı olarak da meşruiyetini arttırmayı hedefledi. Bu bağlamda ilk önce bir kısmı 1970'li yıllarda yükselen Kürt siyasal hareketinden gelenlerden oluşan bir grup, 1991 yılında Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurdu. Aralarında Leyla Zana, Hatip Dicle, Orhan Doğan, Mahmut Alınak, Ahmet Türk, Sırrı Sakık, Selim Sadak ve Sedat Yurttaş gibi isimlerin yer aldığı Halkın Emek Partisi (HEP), 1991 yılında gerçekleşen genel seçimlerde Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ile ortak listeden seçime girdi ve 18 milletvekili çıkardı.⁴⁷ Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, SHP

45 24 Mart 1990'da Lice'ye bağlı Çeper, Tuzluca ve Kırılan köy okulları; 26 Mart 1990'da ise Zümürüt ve Koçik mezralarının okulları yakıldı (*Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Serxwebûn*).

46 Kürt hareketine göre, öldürülen öğretmenler, Türk devleti için ajanlık faaliyetlerinde buldukları gerekçeyle öldürülmüştür.

47 Fehmi Işıklar liderliğindeki HEP ile SHP arasında yapılan görüşmeler sırasında bir protokol üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Buna göre Hakkâri, Bitlis, Van, Mardin, Batman, Muş, Diyarbakır, Adıyaman, Şanlıurfa ve Mardin gibi illerde SHP'nin milletvekili adayları HEP tarafından belirlenecekti. Buna ek olarak, İstanbul ve İzmir'de de HEP'li adaylara yer ayrılacaktı.

her üç ilçede de çok yüksek oranda oy aldı. Siyasal mobilizasyonun hızlı bir yükselişe geçtiği bu dönemde seçime giren adayların seçim çalışmaları döneminde yaşadıkları bütün baskı, tehdit, engelleme ve hukuki soruşturmalara rağmen Kürt meselesine dair yaptıkları cesur yorumlar Kürt bölgesinde ciddi bir sempati ve heyecan yarattı. Anadilde eğitim ve yayın, Kürt sorunun özgürce tartışılacağı demokratik ortam, OHAL'in kaldırılması, kontrgerilla faaliyetlerinin, köy koruculuğunun, anti-terör yasalarının kaldırılması gibi taleplerle seçim çalışması yürüten HEP, 1991 seçimlerinde ciddi bir heyecan yaratmayı başardı. SHP listesinden seçime giren HEP doğrudan PKK tarafından yönlendirilmese de örgütün siyasal alanda yaratmayı amaçladığı temsil ve meşruiyet için önemli bir oluşumdu ve Kürt bölgesinde PKK'nin yürüttüğü mücadele ile paralel gelişen bir girişim olarak görülüyordu.

1993 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan HEP'in yerine Demokrasi Partisi (DEP) kuruldu ve HEP'li milletvekilleri DEP'e geçti. DEP'li vekillerin dokunulmazlığı 3 Mart 1994'te kaldırıldı ve 17 Mart 1994'te tutuklanarak cezaevine konuldular. Ardından Anayasa Mahkemesi DEP'i de kapattı. Kürt hareketi siyasi mücadelesini bu defa 11 Mayıs 1994'te kurduğu Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ile devam ettirdi. 1995 seçimlerine gelindiğinde önceki iki partisi kapatılmış, halkın oylarıyla seçilmiş milletvekillerinin dokunulmazlığı kaldırılıp cezaevine konulmuş ve seçim çalışmasını engellemek için her türlü baskı ve tehditlere maruz kalınmış bir ortamda çalışmalarını yürüten parti, ülke genelinde bir milyonun üzerinde oy almayı başardı.

Seçim barajından dolayı milletvekili çıkaramayan HADEP tabloda da görüldüğü üzere bütün engellemelere rağmen kayda değer bir oy oranı elde etti. Kulp'ta ise önceki seçimde SHP listelerinden giren Kürt hareketinin aldığı oylara oranla bu defa oy oranında ciddi bir azalma söz konusuydu. 1991 seçimlerindeki % 75,52 oranı 1995'e gelindiğinde % 24,48'e düştü. Bunda özellikle Kulp'ta koruculuğun ciddi düzeyde yaygınlaştırılması, köylerin büyük bir kısmının boşaltılarak insanların zorla göç ettirilmesi ve seçim sürecinde halka yönelik gerçekleşen baskılar çok etkili oldu. Çoğu korucu köyünde açık oy kullanımı dayatıldı, HADEP'e oy verileceği düşünülen bazı köylerde halkın oy kullanması engellendi. Ayrıca Refah Partisi'nin özellikle köy boşaltmaları ve zorunlu göç sürecinde çeşitli heyetler kurarak ilçeyi ziyaret etmesi, Kürt meselesi ile ilgili pozitif söylemler geliştirmesi sayesinde ilçedeki oyların yarısı bu partiye kaydı. Lice'de bütün engellemelere rağmen HADEP % 72,75 oranında oy aldı. Bu baskıların en önemli sonucu seçime katılım oranında ortaya çıkıyordu. Seçime katılım oranı 1991'de % 87,13 iken 1995'te % 67,61'e kadar düşmüştü.

1999 seçimlerine yine HADEP ile giren Kürt hareketinin oy oranı özellikle Kulp ve Lice'de büyük bir düşüş yaşamıştı. Kulp'ta % 15,95'e gerileyen

oylar devletin Kürt hareketine yönelik gerçekleştirdiği kapsamlı stratejinin Kulp ölçeğinde çok yüksek düzeyde başarılı olduğunu göstermekteydi. İlçedeki oylar kapatılan Refah Partisi'nin devamı olan Fazilet Partisi, ANAP ve DYP arasında bölünmüştü. 1999 seçimleri Lice açısından da oldukça şaşırtıcıydı. Kürt siyasal hareketinin kalesi durumundaki Lice'de HADEP'in aldığı oy oranı % 35,26'ya gerilemişti. Bu gerilemenin en büyük nedeni seçim esnasındaki yoğun baskı ve tehditlerdi. Ayrıca Kulp ve Lice'deki düşüşün bir diğer nedeni ise, baraj sorunu nedeniyle meclise girilemeyeceği düşünülen HADEP'e verilecek oyların boşa gideceği düşüncesiydi. Bunun özellikle Lice için önemli bir faktör olduğu rahatlıkla söylenebilir, zira aşğıdaki yerel seçim sonuçları tablosunda da görüldüğü üzere 1999 yerel seçimlerinde Lice Belediye Başkanlığını HADEP adayı kazanmıştı.

Tablo 6: Kulp, Lice ve Silvan'da Genel Seçim Sonuçları (1991, 1995, 1999)

Yıl	Kulp			Lice			Silvan			Diyarbakır Genel		
	1.PARTİ	2.PARTİ	3.PARTİ	1.PARTİ	2.PARTİ	3.PARTİ	1.PARTİ	2.PARTİ	3.PARTİ	1.PARTİ	2.PARTİ	3.PARTİ
1991	SHP % 75,52	RP % 13,38	ANAP % 6,57	SHP % 87,85	RP % 5,28	ANAP % 3,96	SHP % 75,55	ANAP % 11,27	RP % 6,87	SHP % 49,87	ANAP % 13,99	RP % 12,05
1995	RP % 44,56	HADEP % 24,48	ANAP % 14,59	HADEP % 72,75	RP % 10,69	ANAP % 4,77	HADEP % 61,81	RP % 15,14	ANAP % 5,77	HADEP % 46,31	RP % 18,8	ANAP % 33,82
1999	FP % 36,06	HADEP % 15,95	ANAP % 15,87	HADEP % 35,26	FP % 18,54	ANAP % 15,16	HADEP % 63,84	FP % 9,27	ANAP % 7,47	HADEP % 45,90	FP % 14,57	ANAP % 11,13

Silvan'da ise her iki ilçenin aksine Kürt siyasi hareketi varlığını çok istikrarlı bir şekilde sürdürüyordu. % 63,84 oranında oy alan HADEP'in bu başarısında Hizbullah'ın ilçede gerçekleştirdiği cinayetlerin çok önemli etkisi olduğunu söylemek mümkün. İlçede yaptığımız çoğu görüşmede de bu faktör özellikle vurgulanmıştır. Hizbullah'ın PKK ile çatışmasında sivilere yönelik gerçekleştirdiği katliamlar ve devlet tarafından desteklendiğine dair inanç ve bunun yarattığı tepki, Kürt siyasi hareketinin temsilcisi niteliğindeki HADEP'e yönelik ciddi bir destek olarak ortaya çıktı. Nitekim ilçedeki 1999 yerel seçimlerinde de HADEP adayının % 50'nin üzerinde oy alması yine bu durumla alakalıdır.

Yerel seçim sonuçlarını, genel seçim sonuçlarındaki gibi sadece siyasi aidiyet üzerinden tanımlamak doğru olmayabilir. Yerellerdeki aşiretler arasındaki güç ilişkileri, adayların toplumda algılanma biçimleri, aile ve aşiretlerce üzerinde ortaklaşılan adaya toplu oy verilmesi gibi nedenlerden dolayı Kürt siyasi hareketinin aldığı oyları sadece politik kimlikler üzerinden değerlendirmek zor. Yerel dinamiklere derinlemesine bakıldığında, 1994 yerel seçimlerinde Lice ve Silvan'da HADEP tarafından bağımsız adaylar belirlenmişken, partinin Kulp'ta herhangi bir aday göstermediğini görüyoruz. Bu durum, hem ilçedeki siyasal baskı ve zorluklarla

hem de partiye yönelik eğilimin zayıflığıyla da ilgiliydi. Ayrıca Lice ve Silvan'daki yerel seçim başarıları Kürt hareketinin bu iki ilçede yarattığı meşruiyet zemininin genişliğini de gösteriyordu. Adayların bireysel kimliklerini birincil kriter olarak görmeden parti bazında mobilize olan seçmenler HADEP'in belirlediği adaylara oy verdiler. Oysaki Kulp'ta, hâlâ güçlü bir şekilde devam eden aşiretsel karşıtlıklar ve yerel çıkar ilişkileri, benzer bir tablonun Kulp özelinde ortaya çıkmasına mani oldu. 1994 yerel seçimlerinde aday çıkarmayan HADEP İlk defa 1999 seçimlerinde bağımsız adayla seçime girdi ve oyların ancak % 21,26'sini alabildi.

Tablo 7: Kulp, Lice Ve Silvan'da Yerel Seçim Sonuçları (1989, 1994, 1999)⁴⁹			
İLCE	1989	1994	1999
Kulp	DYP (% 45,93)	RP (% 59,31)	ANAP (% 43,21)
Lice	Bağımsız (% 35,80)	Bağımsız (% 85,45)	HADEP (% 32,78)
Silvan	SHP (% 34,74)	RP (% 18,97)	HADEP (% 53,77)

Sonuç olarak diyebiliriz ki 90'lı yıllarda siyasal alanda temsil gücü yaratmayı hedefleyen Kürt hareketi Lice ve Silvan'da, devletin geliştirdiği bütün baskı stratejilerine karşın, hem genel hem de yerel seçimlerde ciddi başarılar elde edip tabanını genişletirken, Kulp'ta bunu başaramadı. Bunda, bir yandan devletin Kulp'ta uyguladığı özel savaş yöntemlerinin sertliği nedeniyle gerçekleşen yoğun koruculaşma ve zorunlu göç, Kulp'un geçmişe dönük güçlü bir kolektif direniş hafızasından yoksun olması, öte yandan da PKK'nin pratikleri etkili olmuştu. 1991 seçimlerindeki iyimserlik, kitleleri güçlü bir şekilde mobilize etmesine rağmen, 1992-1994 arasında devletin ilçeye yönelik sert müdahalesi ile bu hava dağıldı ve bir sonraki son bölümde ayrıntılı bahsedeceğimiz bazı PKK pratikleri ile bu temsil kaybı daha da pekişmiş oldu.

Gerillaya Katılım ve « Zorunlu Askerlik Yasası »

PKK'nin 25-30 Ekim 1986'da Lübnan'da gerçekleşen 3. kongresinde HRK (Hêzên Rizgarîya Kurdistan) lağvedilerek yerine ARGK (Artêsa Rizgarîya Gelê Kurdistan) kuruldu. Ayrıca kongrede alınan kararlar içinde özellikle koruculuk sisteminin önüne geçilmesi için silahlı propaganda dâhil olmak üzere sert tedbirlerin alınması, zengin Kürt işadamlarından vergilendirme kanunu kapsamında vergi alınması ve halka

48 Belediye seçimlerine dair veriler http://www.yerelnet.org.tr/basvuru_kaynaklari/se-cim_sonuclari/ sitesinden alınmıştır.

yönelik zorunlu askerlik yasası oldukça önemliydi.⁴⁹ Nitekim kongrede koruculuğu önlemek amacıyla geliştirilmesi kararlaştırılan sert tedbirlerden sonraki üç yıl içinde, Kürt bölgesinde korucu ve yakınlarına yönelik gerçekleştirilen silahlı eylemlerin koruculuğu önlemede caydırıcı bir etki yaratmadığı ve örgütün imajını zedelediği düşünüldü ve 1990'da gerçekleştirilen 4. kongrede bu tür eylemlerin sonlandırılması kararlaştırıldı (Karayılan, 2011). Yine benzer şekilde kongrede kararlaştırılan zorunlu askerlik yasası kapsamında Kürt gençlerinin belirli bir süre için PKK safalarında Türk ordusuna karşı savaşması öngörülmekteydi. Ancak bu uygulama pratikte oldukça büyük sorunlara yol açtı. Çoğu yerde katılım yönünde ciddi dirençler gelişti ve gönülsüzce örgüte katılanların büyük bir kısmı kaçtı ve bir kısmı da örgüt tarafından cezalandırıldı. Nitekim aşağıdaki katılım tablosunda da görüldüğü üzere bu yasa Kulp, Lice ve Silvan gibi yerelerde etkili bir katılım yaratamadı. Bunun üzerine zorunlu askerlik uygulamasından da 1990'daki dördüncü kongrede vazgeçildi. Ancak örgüt silahlı mücadeleyi yaygınlaştırdıkça katılım oranları artmaya başladı. Özellikle kitlesel mobilizasyonun artmasıyla sıklaşan devlet şiddeti ve hak ihlalleri, katılımı artıran önemli etkenlerdi.

49 Serxwebûn gazetesinin 1987 Ocak sayısında kongre ile ilgili detaylı bilgiler yer alıyor. <http://www.serxwebun.org/arsiv/61/>. ARGK yönetmeliğinde zorunlu askerlik yasası ile ilgili şunlar belirtiliyordu : « Gönüllülük ve zorunlu askerlik yasası gereğince olur. Zorunluluk ögesi koşullara uyarlanarak gerçekleştirilir. Gönüllü katılım ve zorunlu alma durumlarında katılma konumunda olan kişi hakkında önce bir araştırma yapılır. Durumu uygun olan kişi ön bir eğitime tabi tutularak aşağıdaki yemin ettirildikten sonra ordu saflarına alınır. Ordu saflarına katılan savaşçı, bu yönetmeliği kabul etmiş demektir. Yönetmelik hükümlerine ve birlik yönetiminin emir ve talimatlarına göre hareket etmekle yükümlüdür. Birlik yönetiminin kararı olmadıkça birliğinden ayrılamaz. Savaşamaz duruma gelen savaşçılar birlik yönetimlerinin kararı ve bir üst komutanlığın onayı ile mücadelenin başka alanlarında çalışmak üzere savaş dışı bırakılırlar. » <http://rojbas1.files.wordpress.com/2012/02/argk-genel-yonetmeli.pdf>

50 Tablo PKK'nin resmi yayın organı olan Serxwebûn tarafından hazırlanan yıllık Şehitler Albümlerinde yaşamını yitiren Kulp, Lice ve Silvan doğumlu gerillaların künyelerine dayanarak hazırlanmıştır. Ayrıca ANF haber sitesi arşivinde verilen bilgiler ve PKK'nin askeri kanadı olan HPG'nin web sitesinde (<http://www.hezenparastin.com/tr/>) de özellikle 2004 sonrası yaşamını yitiren Kulp, Lice ve Silvan doğumlu gerillaların bilgilerinden de karşılaştırmalı olarak faydalanılmıştır. Verilerin, ilçelerden örgüte katılıp yaşamını yitiren bütün bireyleri kapsadığını söylemek mümkün değildir, zira araştırma alanında aileleri tarafından örgüte katılıp yaşamını yitirdiği belirtilen bazı isimlere bu albümlerde rastlanmamıştır. Bunun nedenlerinin başında özellikle 1990-93 döneminde örgüte katılım oranı çok yüksek olduğu ve yaşanan yoğun çatışmalarda ölenlerin sayısı fazla olduğu için katılım gösteren gerillaların bazılarının künyelerinin örgüt merkezine iletilemeyişi idi. Yine son bir yıldır yürütülen barış görüşmeleri kapsamında yaşanan çatışmasızlık ortamında PKK tarafından önceki yıllarda yaşamını yitiren gerillalar ile ilgili birçok yeni bilgi paylaşılmış olması bu savımızı güçlendirmektedir.

Tablo 8: PKK İçinde Yaşamını Yitiren Kulp, Lice ve Silvan Doğumlu Gerillaların Yıllara Göre PKK'ye Katılımı (1986-1999) ⁵¹			
YIL	KULP	LICE	SILVAN
(1986-1989)	2	2	5
1990	9	13	8
1991	13	18	9
1992	13	16	21
1993	9	3	20
(1994-1998)	12	24	15
1999	13	7	8
TOPLAM	71	83	86

Tabloda da görüldüğü gibi her üç ilçede de PKK saflarına katılımın en yüksek olduğu dönem 1990-93 aralığıdır. Kulp ve Lice'de 1990-91 ve 92'deki yükseliş 1993'e gelindiğinde ciddi bir düşüş yaşarken, Silvan'da 1993'te de istikrarlı olarak artmaktadır. Böylesi düşük rakamlar üzerinden konuşmak çok zor olsa da sahada yaptığımız görüşmeler ve gerilla biyografilerine dayanarak bunun muhtemel nedeninin Silvan'da Hizbullah'ın ürettiği şiddetin doruğa çıktığı 1993'te katılımın Hizbullah'a yönelik bir tepki olarak gerçekleşmesi olduğunu söyleyebiliriz. Yine katılımın 1999'da birden yükselmesinin nedeninin de PKK lideri Öcalan'ın yakalanmasına yönelik tepki ile alakalı olduğu söylenebilir.

Üç ilçeden PKK saflarına katılan gerillaların biyografilerine baktığımızda büyük bir kısmının okuldan erken ayrılmış olduklarını ve yoksul ailelerden geldiklerini görüyoruz. Künyelerde bütün gerillalara ait ayrıntılı bilgiler olmadığı için genelleme yapmak mümkün olmasa da katılımın gerçekleştiği köylerin büyük bir kısmının zorunlu göç kapsamında boşaltıldığı görülüyor. Özellikle 1995 sonrası katılımlarda ise zorunlu göç sonrası kent merkezlerinde siyasi baskı, yoksulluk ve sosyal dışlanma ile karşılaşan bireylerin katılım gösterdiği görülüyor. Katılımı sağlayan bir diğer önemli faktör ise özellikle herkesin koruculuğu kabul etmediği köylerde koruculuk pratiklerine tepki olarak gerçekleşen katılımlardır. Ayrıca, özellikle Silvan'da 1993 ve sonrası katılımlarda Hizbullah'ın ilçedeki pratiklerinin de önemli oranda etkili olduğu yine biyografilerden anlaşılmaktadır.⁵¹

51 İlçelerin nüfusu göz önünde bulundurulduğunda en yüksek katılım oranının Lice'de olduğu söylenebilir. 1986-1999 arası PKK'ye katılan ve yaşamını yitiren gerillaların cinsiyet dağılımına bakıldığında Lice'den 17, Kulp'tan 5 ve Silvan'dan 4'ünün kadın olduğu görülüyor. Bu bilgi hem Lice'deki sol siyaset geleneği hem de örgüte yönelik sempatiyi de doğrulayan önemli bir veri. Kulp ve Silvan'da ise özellikle muhafazakâr dindarlığın kadın katılımını engellediği söylenebilir. Her üç ilçede de ortalama katılım yaşı 22 civarındadır.

Silahlı Propaganda ve « Caydırma » Eylemleri

PKK'nin ilk silahlı eyleminin gerçekleştiği 1984 yılından sonra Kürdistan'da meydana gelen silahlı çatışmalar, faili meçhuller, gözaltında zorla kaybettirme, sivil kitlelerin taranması gibi eylemlerde ölenlerin sayısı on binlerle ifade ediliyor. Ölüm ile gerçekleşen bu eylemler içerisinde en yüksek düzeyde kayıpların yaşandığı etkileşim biçimi PKK ile devletin silahlı güçleri arasındaki çatışmalarda meydana geldi. Örneğin aşağıdaki tabloda sadece 1990-95 yılları arasında Kulp, Lice ve Silvan'da meydana gelen ve en az bir sivil, gerilla, asker, korucu, polis, özel tim veya Hizbullah militanının ölümü ile sonuçlanan olay sayıları yıllara göre veriliyor. Tabloya yansıyan olayların büyük bir çoğunluğu PKK ile Türk ordusu güçleri arasında gerçekleşen çatışmalar, koruculara ve sivillere yönelik eylemler, mayın patlamaları, sivil gösterilerde devlet güçlerinin kitlelere ateş açılması gibi olaylardan oluşuyor. Silvan'da 1992-93-94 döneminde doruk noktasına ulaşan olayların büyük bir kısmı ise PKK ile Hizbullah arasında gerçekleşen silahlı çatışmalardan oluşuyor. Bazı olaylarda sadece bir kişi yaşamını yitirirken bazılarında bu rakam yüze bile çıkabiliyor. Olaylarda yaşamını yitirenler içinde birinci sırayı PKK gerillaları oluşturuyor. Daha sonra ise asker ve siviller geliyor. Özellikle Silvan'da gerçekleşen olaylarda yaşamını yitirenlerin çok büyük bir kısmı sivillerden oluşuyor.

Tablo 9 : Kulp, Lice ve Silvan'da Yıllara Göre Ölümle Sonuçlanan Olay Sayısı (1984-1995)⁵²

YIL	KULP	LİCE	SİLVAN
(1984-1989)	4	4	1
1990	2	10	1
1991	13	11	14
1992	11	6	25
1993	16	13	38
1994	40	48	21
1995	19	10	3
TOPLAM	105	102	103

PKK'nin diğer bölgelerde de olduğu gibi devletin silahlı güçlerinden oluşan asker, polis, korucu, özel tim gibi yapılara yönelik eylemlerinin yanı sıra, Kulp, Lice ve Silvan'da sivillere yönelik gerçekleştirdiği silahlı propaganda eylemleri de var. 1985-1990 arasında daha çok bireylere yönelik gerçekleşen bu eylemlerde öldürülen kişiler daha çok "ajan veya muhbir" olduğu gerekçesiyle "cezalandırılıyordu". Örneğin bu bağlamda gerçekleşen öldürme eylemlerinin sayısı, 1985-1990 arası dönem için, PKK'nin yayın organı Serxwebûn'un verilerine göre 10 idi. Öldürülenler için genelde "ajanlık yaptığı", "mit mensubu" veya "muhbir" olduğu gerekçesiyle "cezalandırıldı" ifadeleri kullanılmaktaydı.⁵³ Bu tür silahlı propaganda eylemlerinin temel amacı halkı ajanlık ve muhbirlik gibi devlete bilgi akışı sağlayan girişimlerden uzak tutmak, "caydırmaktı". Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere, PKK'nin silahlı eylemlerinin hedefinde özellikle devletin varlığını sembolize eden kişi ve kurumlar vardı. Bu kapsamda köylerde gerçekleşen okul yakmalarının yanı sıra zaman zaman öğretmenlere yönelik öldürme eylemleri de gerçekleşiyordu. Serxwebûn'un 1990 Nisan sayısında okulların yakılması ve bir öğretmene yönelik öldürme eylemi şöyle gerekçelendirilmişti:

Genelde olduğu gibi Diyarbakır Lice özelinde de özel savaş karargâhları haline getirilen sömürgeci eğitim kurumlarına ağır darbeler indirildi. Bu asimilasyon yuvalarının aldıkları her darbeye Türk eğitiminin uyuşturucu, alıklaştırmacı ve zehir kuşan etkileri yerle bir olmaktadır. Bu temelde Kürt insanının özgür düşünme, bunun gereklerini yapma ufku açılmaktadır. Bu yüzden yapılan bu eylemler halkımız üzerinde derin etki bırakmakta, TC'yi ise köşeye sıkıştırmaktadır. Bahar atılımı ile birlikte Lice'de birçok Türk eğitim kurumu imha edildi. 24 Mart'ta Çepeer, Tuzluca ve Kırılan köylerindeki ilkokullar ARGK gerillaları tarafından ateşe verilerek yakıldı. Ayrıca Tuzluca ilkokulu öğretmeni Tahir Çivri ajanlık yaptığı gerekçesiyle ölümle cezalandırıldı ve kaldığı lojman da yakılarak imha edildi.

52 Tablo Serxwebûn gazetesinin 1982-1995 arası aylık bilanço sayfalarına dayandırılarak ; en az bir gerilla, sivil, korucu, asker, tim vb. kişilerin ölümüyle sonuçlanan olayları esas alarak hazırlanmıştır. Yine aynı tarihler arasında Cumhuriyet gazetesine yansıyan rakamlara baktığımızda 1984-1995 arası dönem için Kulp'ta 55, Lice'de 48 ve Silvan'da 53 olay meydana geldiği görülüyor. Serxwebûn arşivinde yer alan olay haberlerin büyük bir kısmı alanda yaptığımız görüşmelerde teyid edilmiştir ve hatta her iki gazete-ye de yansımaya sahip olaylar olduğu görülmüştür. Olaylarda meydana gelen ölü sayıları konusunda iki gazetenin verdiği rakamlar arasında büyük farklar görülmektedir. Cumhuriyet gazetesinde ölen PKK'lilerin sayısı oldukça yüksekken Serxwebûn'da tam tersine ölen asker, korucu, tim sayıları oldukça yüksek verilmiştir. Bu bağlamda her iki yayının da rakamları verirken propagandaya öncelik verdiği söylenebilir. Son olarak tablonun 1984-1995 ile sınırlandırılmasının nedeni, Serxwebûn gazetesinin verdiği aylık bilanço raporlarının 1995'ten sonra gazeteye yansıtılmamış olmasıdır.

53 Gerçekleşen on infaza dair haberler Serxwebûn'un 31, 43, 49, 52, 98 ve 100. sayılarında yer almaktadır.

PKK öğretmenlere yönelik bu eylemlerini 1993'e kadar Kulp, Lice ve Silvan'da sürdürdü.⁵⁴ Bu silahlı propaganda eylemleri öğretmenler dışında yine “ajan” veya “muhibir” oldukları gerekçesiyle her üç ilçede de bireylere yönelik devam etti. Fakat 1990'daki PKK 4. kongresinde korucu ailelerine yönelik köy baskınlarından vazgeçilmesi kararı alınmış olmasına rağmen özellikle Kulp'ta bu tür eylemler devam etti. Bu kapsamda PKK ilk eylemini Kulp'a bağlı Yaylak (Eskar) köyündeki bir korucu evine yönelik düzenledi ve eylemde dördü çocuk, biri kadın olmak üzere beş sivil öldü (*Cumhuriyet*, 05.05.1990). İkinci büyük eylem ise 31 Aralık 1994 gecesi Kulp'a bağlı Hamzalı (Şêxhemza) köyünde gerçekleşti. Baskında yedisi çocuk, dokuzu kadın olmak üzere toplam 21 sivil yaşamını yitirdi⁵⁵ (*Cumhuriyet*, 02.01.1995). Bundan yaklaşık iki hafta sonra ise PKK bu defa Kulp'a bağlı Narlıca (Tîyaxs) köyüne baskın düzenledi. Baskında çoğu kadın ve çocuk olmak üzere sekiz kişi öldü, altı kişi yaralandı.⁵⁶

PKK'nın bu üç eylemi ve sivil ölümle sonuçlanan diğer birçok eylemi; özellikle devletin alan hâkimiyetini esas alan yaklaşımla geliştirdiği koruculaştırma ve zorla yerinden etme stratejileri sonrasında Kulp'un çoğu köyünde kökleşen koruculuğa yönelik sert tedbirlerin ürünüydü ve bireyleri caydırmaktan öte özellikle aşiret bağları güçlü olan ailelerde PKK'ye yönelik intikamcı duyguları harekete geçirdi ve koruculuğun daha da artmasına neden oldu. Zorunlu göç sonrası boşalan köyler yüzünden kırsal bölgelerde aldığı desteklerden yoksun kalan örgüt korucu köylerine yönelik bu baskınlar sonrasında hareket alanını iyi daralttı ve daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi 90'ların sonuna geldiğimizde örgüt hem silahlı gücünü büyük oranda yitirdi, hem de siyasal alanda güçlü bir taban yaratma fırsatını kaçırmış oldu.

54 PKK, Serxwebûn üzerinden Lice'de iki ve Silvan'da iki olmak üzere dört öğretmenin ölümünü üstlendi. Ancak THİV ve diğer bazı hak örgütlerinin verdiği rakamlara göre Kulp'ta öldürülen dört öğretmene yönelik eylem de PKK tarafından gerçekleştirildi. PKK bu eylemleri üstlenmedi ama yalanlamadı da.

55 Serxwebûn'un Ocak 1995 sayısında “Kulp Şêxhemza Korucu Köyüne Gerilla Baskını” başlığıyla verilen olayın ayrıntıları şöyle anlatılmış : “30'a yakın korucu ve korucu yakını öldürüldü, 15 korucu ve korucu yakını da yaralandı. Yine bu baskına bağlı olarak yaşanan çatışma ve iki ayrı yerde atılan pusularda onlarca asker öldürüldü ve yaralandı. 1 gerilla şehit düştü” . 14 Ocak 1995 tarihli Narlıca baskını ise yine aynı sayıda şöyle verilmiş : “Kulp Narlıca köyü korucularına gerilla baskını ve pususunda 20'nin üzerinde kontra, asker, korucu öldürüldü, çok sayıda korucu da yaralandı. 5 korucu evi (özel birliklerin üslendikleri evler) imha edildi”.

56 Örneğin sadece Kulp ölçeğinde yoğun koruculaşmanın yaşandığı Xiyan bölgesinde 1985-1999 yılları arasında en az 50 korucu ve korucu yakını yaşamını yitirdi. Devlet en yoğun sivil ölümlerinin gerçekleştiği Hamzalı ve Koçkar köylerinde birer “Şehitlik” kurdu. Her yıl 1 Ocak'ta Hamzalı köyündeki Şehitlik'e İlçe Kaymakamı, İlçe Tabur ve Karakol Komutanı ile diğer devlet dairesi çalışanlarının katıldığı resmi bir tören gerçekleştiriliyor.

Sivillere yönelik bu tür eylemlerin Kulp'ta fazla olmasının bir diğer önemli sebebi de 1990'ların başında Amed Eyalet Komutanlığı yapan Şemdin Sakık faktörüydü. PKK içerisinde "Dörtlü Çete" olarak bilinen ve aralarında Şemdin Sakık'ın da bulunduğu grubun halka yönelik yanlış yaklaşımlar geliştirmesi ile halkı devletten yana tutum almaya ve korucu olmaya teşvik eden kontra faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir (Karayılan, 2011; Dirok, 2013). Kulp ölçeğinde sivillere yönelik eylemlerin çokluğu ve özellikle sahada yaptığımız görüşmelerde Şemdin Sakık dönemine yönelik dile getirilen genel rahatsızlık bu düşüncüyü doğrulamaktadır. PKK, Silvan ve Lice'de her ne kadar bireylere yönelik çeşitli silahlı propaganda eylemleri gerçekleştirmiş olsa da sivillere yönelik Kulp'takine benzer büyük çaplı eylemler düzenlemedi. Buna benzer bir eylem sadece Silvan'a bağlı Susa (Yolaç) köyünde Hizbullah üyelerine yönelik düzenlenen ve on kişinin ölümüyle sonuçlanan baskındı.

Bir Karşı Hegemonya Girişimi Olarak Halk Mahkemeleri ve Milislerin Rolü

PKK'nin en fazla güçlendiği dönem olan 90'lı yılların ilk yarısında bölgede oluşturduğu Halk Mahkemeleri de yerellerdeki güç ilişkilerini etkileyen ciddi bir girişim oldu. Halk Mahkemeleri bir yanıyla toplum içindeki çatışma ve gerilimlerin çözümü için devletin dışında ve ona alternatif bir oluşum olarak ortaya çıkarak adeta bir karşı hegemonya kurma girişimi olarak ortaya çıktı. Yerellerdeki farklı güç grupları arasındaki eşitsizliklerin çözümünde devletten umudunu kesmiş olan yoksul kesimler için halk mahkemeleri adaletin yeniden tesisi için bir umut olmuştu. Örneğin 45 yaşında Liceli Metin D. halk mahkemeleri için şöyle diyor:

Halk mahkemeleri her şeyden önce toplumun en alt ve ezilen kesimleri için önemli bir şans oldu. Örneğin kendi toprağını yıllarca eken ağa veya beye karşı sesini çıkaramayan zavallı köylü bu mahkemeler sayesinde tarlasını sürebildi. Kan davalı birçok aile bu mahkemeler sayesinde barışabildi (Kişisel Görüşme, 11.11.2013, Lice).

Ancak Halk Mahkemeleri sadece toplum içindeki eşitsiz ilişkileri giderme ya da bazı ihtilafları çözmek için değil aynı zamanda PKK'nin toplumsallaşması önündeki engelleri aşmak için de var gücüyle çalışmaktaydı. Özellikle örgüte yönelik devlet operasyonlarına destek olan, istihbarat sağlayan, örgüte destek veren sempatanları şikâyet eden kişilerin yargılanması ve cezalandırılmasında da ciddi rolü olan mahkemelerin 90'ların ilk yarısında çok fazla sayıda davaya baktığını yerelde yaptığımız görüşmelerden anlıyoruz. Örneğin Kulp ilçesine bağlı Özbek köyünde 1990-1995 yılları arasında en az yedi kişinin bu mahkemelerde yargı-

landığını anlatan altmış yaşındaki Kemal Ç.⁵⁷ isimli bir görüşmeci şöyle devam ediyor:

O dönemde PKK sürekli birilerini gözaltına alıp Kasor dağının arka kısmındaki bir kampta yargılıyordu. Bizim köyden orada yargılananların hepsi bir süre sonra serbest bırakıldılar. Yedi kişiden ikisi o dönem için çok büyük miktarda para cezasına çarptırıldılar. Bunlar devlete ajanlık yaptıkları suçlaması ile yargılanıyorlardı. Hatırlıyorum, parti [PKK], birisinin yargılanmasını teybe kaydedip tüm köylülere dinlettirmişti. Bu şekilde herkesin yargılamanın adil olduğunu bilmesini istiyordu... Yine örneğin Cixse'de (Ağaçlı) öldürülen bir grup gerillayı şikayet ettiği belirlenen bir köylü mahkeme heyeti kararınca örgüt tarafından infaz edildi (Kişisel Görüşme, 15.11.2013, Kulp).

Badikan aşiretine mensup 55 yaşındaki Kadir A. isimli görüşmeci 90'ların ilk yarısında halk mahkemelerinin yoğunluğunu ve gücünü şöyle anlatıyor:

Biz o zamanlar yazın hayvanlarımızı otlatmak için Şen Yayla'ya gidiyorduk. Şemo (Şemdin Sakık) o zaman eyalet komutanı idi. Qozme dağının içinde bir halk mahkemesi yeri vardı. Hatırlıyorum her gün onlarca kişi oraya götürülüp yargılanıyordu. Büyük bir kısmı para cezasına çarptırılıyor ama büyük suç işleyenler öldürülüyordu (Kişisel Görüşme, 10.09.2013, Kulp).

Halk mahkemelerinde yargılananların bir kısmı, sıradan köylülerin şikâyeti üzerine örgüt militanları tarafından alıkonuluyor ve yargılanıyordu. Bazıları ise örgütün lojistik, istihbarat ve gerillaya katılım konularında görev alan milisler tarafından şikâyet ediliyorlardı. Bu noktada 90'lı yılların ilk yarısında özellikle kırsal bölgelerde milislerin rolü, birey ve ailelerin PKK ile kurdukları ilişki ve yönelimlerini etkileyen çok önemli bir bileşendi. Zira hızlı bir büyüme momenti yakalayan PKK, milis seçimlerinde sonraki yıllar kadar dikkatli ve seçici davranmıyordu ve bu da *milislik* yapan bireylerin yerellerindeki verili güç ilişkilerini kendi lehlerine dönüştürmek için halk mahkemelerini bir tehdit aracı olarak kullanmaları sonucunu doğuruyordu. Kulp, Lice ve Silvan'daki saha görüşmelerinde özellikle koruculaşmış veya korucu olmasa bile PKK'ye yönelik herhangi bir sempati duymayan kesimlerin en fazla dile getirdikleri boyut bu oldu.

Silvan'ın kuzeyinde bulunan köylerden birinde yaşayan yetmiş yaşındaki Hasan G. isimli görüşmeci milislerin rolü hakkında şöyle diyor:

Yani işin doğrusu ben kardeşime şunu diyeyim, evet belki PKK bilerek yapmadı ama ona bilgi verenler hep PKK'yi yanlış eylemlere sevk ettiler.

57 Görüşmecilerin güvenliği açısından makaledeki bütün görüşmeci isimleri değiştirilmiştir.

Örneğin bizim köyde toprak meselesinden dolayı kavgalı iki aile vardı. O ailelerden birisine bağlı bir PKK milisi köyün yakınlarındaki bir çatışmada ölen gerillaları şikâyet eden kişinin diğer aileden birisi olduğunu söylemiş. PKK de buna inanıp köyü bastı ve o aileden iki kişiyi öldürdü. Oysa ki gerçek daha sonra ortaya çıktı ve aslında şikâyet edenin o kişiler olmadığı belli oldu. PKK yanlısını anladı ama iş işten geçti artık. O ailenin hepsi korucudur şimdi (Kişisel Görüşme, 22.11.2013, Silvan).

PKK'nin kırsalda tutunması ve tabanının genişletilmesinde milislerin rolü çok önemli olsa da bir kısmının geçmişten gelen bazı yerel meselelerini örgütteki gücünden hareketle çözmeye çalışması yereldeki PKK algısını çoğu zaman olumsuz etkiledi. Özellikle geleneksel aile yapısının güçlü olduğu kırsal kesimlerde bu tür şikâyetler ve sonrasında gelen cezalandırmalar koruculaşmayı da tetikleyen önemli bir unsur oldu.

Sonuç

Şimdiye kadar 90'lar ve savaş ekseninde yapılan çalışmalar, süreç odaklı olmaktan ziyade savaşın sonuçlarının ele alınmasıyla sınırlı kaldı. Özellikle zorunlu göç, hak ihlalleri ve kentleşme gibi başlıklar altında yoğunlaşan akademik çalışmalar çerçevesinde 90'lar ele alındı. Haliyle, 90'lı yıllara ve savaşa dair bildiklerimiz, belirli bir süzgeçten geçirildiği için bu dönemin siyasi ve toplumsal hakikatlerinin tüm boyutlarıyla anlaşılmasını zorlaştırdı. Bu çalışmanın temel amacı; askeri, siyasi ve toplumsal dinamikler çerçevesinde savaş dönemine odaklanarak Diyarbakır'ın üç ilçesinde detaylı bir süreç analizi yaparak çatışma dinamiklerini ortaya koymaktı. *Türkiye Kürdistan'ı ve 90'lar* tartışmasına dair bildiklerimiz, 90'lı yılları analitik bir biçimde ele alma imkânlarından bizleri hâlâ yoksun bırakmakta. Haliyle, bu durum, bizleri kimi zaman 90'lara dair salt bir mağduriyet anlatısı yaratarak baskı ve engelleme politikaları ile direniş arasındaki diyalektik ilişkiyi gözden kaçırtan, kimi zaman da kemikleşmiş siyasi algıları araştırmaksızın yeniden üreten bir rotaya yöneltmekte.

Özetle, Kulp, Lice ve Silvan'da yaşanan savaş sürecine odaklanan bu çalışmanın nihai olarak ortaya koyduğu iki nokta var. Birincisi, sivillerin içinde hem özne hem de mağdur olarak yer aldığı bir savaş sürecini anlamak, taraflarca siyasi karşıtlıklara sıkıştırılan indirgemeciliğin ötesinde bir yaklaşım gerektirmekte. Savaş sürecinde siyasi tercihler yapan veya yaptırılan sivil aktörlerin dâhil oldukları yönelimleri, Türk devleti veya Kürt hareketi arasında yapılan anlık tercihler olarak görmek doğru değil. Özellikle koruculuk tartışmasının yapıldığı ilk bölümler hatırlanacak olursa, yapılan tercihler bir yanıyla on yıllardır kurulmuş ve dinamik şekilde değişen siyasi ilişkiler ile toplumsal ağların tarihsel ve yapısal sınırları dâhilinde gerçekleştiği için bu döneme dair ikiliklere dayanan siyasi kategoriler üretmek

oldukça yanıltıcı. Diğer yandan, hem devletin hem de PKK'nin kullandığı zor ve rıza politikalarının, bu yapılan tercihleri 90'lı yıllarda belirleyen ikinci önemli etken olduğunu söyleyebiliriz. Tam da bu noktada, devletin uygulamış olduğu baskı, engelleme ve katliam politikalarının her daim direniş ile birlikte okunmasının ne kadar elzem olduğunu Diyarbakır'ın bu üç ilçesi üzerinden görmek mümkün. Nitekim Kürt hareketine yönelim bakımından 90'lı yıllarda ortaya çıkan farklılıkların -2000'li yıllarda yapılan oy tercihleri kriteriyle okunduğunda- eridiğini görmek, basitçe ikiliklere dayanan analizlerin zayıflığını göstermekte.

Yapılabilecek ikinci çıkarım ise, şimdiye kadar yapılmış olan ve çoğunluğu akademik olmayan çalışmaların yerel ve bölgesel dinamikleri ele almadığı için yoğun genellemeler içerdiği. Diyarbakır'da Kulp, Lice ve Silvan ilçelerinde gördüğümüz üzere, mevzubahis olan sivillerin içinde yer aldığı bir savaş ise, yerel olanı anlatmak, genel siyasi akışın detaylandırılması demek değil, aksine, yaşanan gelişmelerin neden ve nasıl vuku bulduğuna dair kurulacak tüm sebep-sonuç ilişkilerinde bağımsız bir değişkenin hesaba katılması anlamına gelir. Coğrafi özellikleri, bölgedeki gerilla etkinliği, devlet baskısının niteliği ve niceliği, 100 yıllık tarihselliği ve toplumsal örgütlenmesi kayda değer bir biçimde farklılıklar gösteren savaş dönemi- ne, yani 90'lı yıllara dair genellemeler yapmak, yukarıda görüldüğü üzere Diyarbakır'ın üç ilçesi için bile mümkün değil. Bu yüzden, savaş süreci- ne ve yarattığı sonuçlara dair genellemeler yapan yaklaşımlar yerine yerel ve tarihsel dinamikleri göz önünde bulunduran ve ilişkiyel bir çerçeveden 90'lı yılları ele alan çalışmaların artması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akça İsmet ve Evren Balta Peker. (2013). Askerler, Köylüler ve Paramiliter güçler: Türkiye'de köy koruculuğu sistemi, *Toplum ve Bilim*, 126:7-34, İstanbul
- Aker, Tamer A., Celik, Betül A., Kurban, Dilek ve Yüksekler, Deniz. (2008). Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. (2. Baskı). İstanbul: TESEV Yayınları
- Akkaya, H. A. (2013), Kürt Hareketi'nin Örgütlenme Süreci Olarak 1970'ler, *Toplum ve Bilim*, 127: 88-120, İstanbul
- Akyürekli, Mahmut. (2013). Şark İstiklâl Mahkemesi 1925-1927, İstanbul: Kitap Yayınevi
- Alkan, Adnan. (2013). *Silvan İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Erzurum
- Aramais. (1916). Les massacres et la lutte de Mousch-Sassoun : 1915, Genève: Droschak
- Ayata, Bilgin & Yüksekler, Deniz. (2007). Kürtlerin Yerinden Edilmesine Ulusal ve Uluslararası Tepkiler, *Birikim*, 213: 47-60, İstanbul.
- Aytar, O. & Uçarlar, N. ve Özar, Ş. (2013). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Paramiliter Bir Yapılanma: Köy Koruculuğu Sistemi, Diyarbakır: DİSA
- Balta Peker, Evren. (2010). Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye'de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası, Evren Balta Peker ve İsmet Akça (Der.), *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, s. 407-433, Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul
- Beşe, Ertan. (2006). Geçici Köy Korucuları, Volkan Aytar, Z. Selen Artan ve S. Mirhan Köroğlu (yayına hazırlayanlar) *Almanak Türkiye 2005 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* içinde, (s.134-143), İstanbul : TESEV
- Bozarslan, Hamit. (2008b). Kürt Milliyetçiliği ve Kürt Hareketi (1898-2000), Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik* içinde (s. 841-870), İstanbul: İletişim
- Çakır, Ruşen. (2011). Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği, (2. Baskı), İstanbul: Metis
- Çelik, Adnan. (2010). Çokkültürlü Gavur Mahallesi'nden Gettolaşan Xançepok'e Bir Mahallenin Sosyal Dönüşümü: Diyarbakır Hasırlı Mahallesi Örneği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya
- Çelik, Azad Renas. (2011). Kürdistan'da Hoşnutsuzluğun Toplumsal Örgütlenmesi Olarak PKK ve Dönüşen Algılar, *Toplum ve Kuram*, 5: 53-62, İstanbul
- Çelik, Selahattin. (2000). Ağrı Dağını Taşımak: Çağdaş Kürt Halk Direnişi, İtalya: Zambon Verlag
- Çitlioğlu, Ercan. (2001). Tahran-Ankara Hattında Hizbullah, İstanbul: Ümit Yayıncılık
- Dirok, Evren. "Toplumunu Parçalama ve Dağıtma Aracı: Koruculuk", 8 Haziran 2013, <http://www.yeniozgurpolitika.org/index.php?rupel=nuce&id=21102>
- Doğan, Arif. (2011), JİTEM'i Ben Kurdum, Timaş: İstanbul

- Dorronsoro, Gilles. (2004). La nébuleuse Hizbullah, Les dossiers d'IFEA no 17, İstanbul,
- Ercan, Harun. (2013). Sömürgecilik Tezi'nden Sömürgecilik Söylemine: Türkiye'de Kürt Hareketi ve Kolektif Eylem Çerçevesinin Dönüşümü, *Dipnot*, 10, İstanbul
- Erdoğan, Hamza. Çeyrek Asırlık Problem: Koruculuk, 11.05.2009, <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-23968-179-ceyrek-asirlik-problem-koruculuk.html>
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları-1. (1991). İstanbul: Kaynak Yayınları
- Güneş, Cengiz. (2013). Kürt Ulusal Hareketi: Direnişin Söylemi, Ankara: Dipnot
- İnsan Hakları Derneği-İHD. (2009). Ocak 1990-Mart 2009 Döneminde Köy Korucuları Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Özel Rapor, http://www.ihd.org.tr/images/pdf/ocak_1990_mart_2009_koy_koruculari_ozel_raporu.pdf
- Jongerden, Joost. (2008). Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler-Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Deneme- (Çeviren: Mustafa Topal). İstanbul: Vate
- Kalyvas, Stathis. (2008). Ethnic Defection in Civil War, *Comparative Political Studies*, Cilt 41, 8:1043-1068
- Karayılan, Murat. (2011). *Bir Savaşın Anatomisi: Kürdistan'da Askeri Çizgi*. Almanya: Mezopotamya Yayınları
- Kaya, O. & Göral, S.O & Işık, A. (2013). « Konuşulmayan Gerçek : Zorla kaybetmeler », Hakikat, Adalet, Hafıza Merkezi : İstanbul
- Keser, İnan. (2011). Göç ve Zor, Ankara: Ütopya Yayınları
- Kılıç, Ecevit. (2009). JİTEM'in Öyküsü, Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu (ed.), *Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* içinde, (s. 220-221), İstanbul : TESEV
- Kundakçı, Hasan. (2006). *Güneydoğu'da Unutulmayanlar*. İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Kurban, Dilek. (2009). Bir 'Güvenlik' Politikası Olarak Koruculuk Sistemi, Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu (ed.), *Almanak Türkiye 2006-2008 Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* içinde, (s. 253-259), İstanbul : TESEV
- Maraşlı, Recep. (2010). Rizgarı'nın Sosyalist Hareket ve Kürdistan Ulusal Kuruluş Mücadelesindeki Yeri Üzerine Bir Deneme-I, *Mesafe*, 4:68-93, İstanbul
- Marcus, Aliza. (2012). Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi. İstanbul: İletişim
- Özmen, Abdürrahim. "26 Yıldır Süren 'geçici' bir sistem olarak köy koruculuğu", <http://www.tr.boell.org/web/103-1533.html> (erişim tarihi:25.06.2013).
- Parlak, Ferhat. (2013). Şehitler Şehri Silvan, İstanbul
- Tigris, Amed (2008), Licê, İstanbul: Apec

Gazete Arşivleri

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi (1930-2012)

Milliyet Gazetesi Arşivi (1950-2004)

Mücadele Gazetesi Arşivi (1990-1995)

Serxwebûn Gazetesi Arşivi (1982-2012)

Serxwebûn 1976-1984 PKK Direniş Şehitleri Albümü, 1991, 1992, 1993, 1995-1997, 1997-1998, 1999-2003, 2003, 2004, 2005, 2006, Şehit Milisler ve Fedai Şehitler Albümü ve <http://www.hpgg-sehit.com> (Şehit Künyeleri)

